

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Gendergeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar. Meer informatie is te vinden op www.gendergeschiedenis.nl.

Redactie

Greetje Bijl (hoofdredacteur) Loes Heiligers
Kim Bootsma Laura Nys
Carmen Burgio Jonas Roelens
Chanelle Delameillieure Sietske van der Veen
Tamara Hartman Clare Wilkinson

Redactieadres

E-mail: historica@gendergeschiedenis.nl

Lidmaatschap

VVG, p/a Atria, Vijzelstraat 20,
1017 HK Amsterdam tel: 02030 31 500
www.gendergeschiedenis.nl

Voor privépersonen bedraagt de contributie €30,- per jaar (lidmaatschap); reductielidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder de €1200,- per maand): €22,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse algemene ledenvergadering. Voor instellingen kost *Historica* €30,-. Instellingen kunnen geen aanspraak maken op de rechten van leden. Het bedrag moet vooraf worden betaald.

Lidmaatschappen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de lidmaatschapsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

Lid of abonnee worden kan via de website, door te bellen of door het bedrag over te maken op het VVG-bankrekeningnummer NL94 INGB 0004102980 (de BIC-code is INGBNL2A). Donaties zijn van harte welkom!

Inleveren kopij

Nieuwe artikelen graag e-mailen naar historica@gendergeschiedenis.nl

De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren en bepaalt in welk nummer een artikel verschijnt. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun artikelen.

Bestuur

Vereniging voor Gendergeschiedenis (VVG)

Marjolein van Bavel

marjolein.vanbavel@uantwerpen.be

Greetje Bijl (Historica)

greetjebijl@gmail.com

Ellen Boonstra (secretaris, adreswijzigingen)

ellen@warande30k.nl

Mineke Bosch (voorzitter)

mineke.bosch@rug.nl

Marieke Dwaarswaard

m.h.dwaarswaard@rug.nl

Els Flour (penningmeester)

e.flour@amazon.be

Flora Vallenduuk (Atria)

f.vallenduuk@atria.nl

Historica verschijnt met steun van Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis (www.atria.nl). De VVG is aangesloten bij de International Federation for Research in Women's History (IFRWH)

Wij hebben onze best gedaan om alle rechthebbenden van het beeldmateriaal in deze *Historica* te achterhalen. Meent u dat uw materiaal is gebruikt zonder voorafgaande toestemming, neem dan contact op met de redactie.

ISSN 1382-3914

Lay-out: Pien Steringa

Diges | geschiedenis & media, www.diges.nl

Druk en distributie: Blad.nl

Afbeelding omslag: Eugenia Falleni in 1920, in Central Police Station in Sydney, Australië.

In dit nummer

3 Eugenia Falleni. Een zoektocht naar identiteit of een leven in momenten?

Saartje Tack

9 Het vrouwelijke paradijs op aarde De vrouw en haar seksualiteit in de tuinen van Duizend-en-één nacht

Ellen Joosten

16 Genderview Esther Captain: Het helen en herstellen van koloniale geschiedenissen

Greetje Bijl

21 Vrouwen op vredesexpeditie Het kiesrecht- en vredesactivisme van

de International Committee of Women for Permanent Peace (1914-1918)

Laura Brinkhorst

27 Papa's tegen porno Emoties, vaderschap en de strijd tegen pornografie in België (1880-1910)

Leon Janssens

33 Een wapen van emancipatie of een speelbal van bevolkingspolitiek? Het debat over de vergoeding van anticonceptie, 1967-1972

Marissa Aarts

Onder historicae

Tijdens het schrijven van dit editorial is er in Nederland plotseling maatschappelijke ophef ontstaan over de nieuwe genderwet, terwijl het voornamelijk gaat om administratieve aanpassingen van de bestaande wet. Mensen krijgen meer zelfbeschikking om het geslacht in het paspoort overeen te laten stemmen met de genderidentiteit. Het blijft echter een binair model, waarin een x nog niet mogelijk is.

Saartje Tack laat in haar artikel over Eugenia Falleni zien dat een gender en seksuele identiteit niet een eindpunt is, maar constant fluctueert. Volgens Tack is het een moeilijke evenwichtsoefening om enerzijds de geschiedenis van hedendaagse identiteiten te erkennen en anderzijds te erkennen dat identiteit zelf geen transhistorisch of universeel gegeven is. Het leven in momenten van Eugenia Falleni alias Harry Crawford toont de vele lagen van genderidentiteit.

Ellen Joosten onderzoekt de relatie tussen de tuin en de literaire vrouw in de verhalen van de *Duizend-en-één-nacht*. De tuin, zo laat Joosten zien, is een *gendered space*; het is een plek met een paradijselijk uiterlijk die de vrouwelijke dominantie verbloemd en een gevaar kan vormen voor mannen.

Esther Captain pleit in de genderview voor meer diversiteit onder historici, om met een kritische blik de verwevenheid van koloniale geschiedenis met onze vaderlandse geschiedenis te onderzoeken. Haar onderzoek naar geweld in de Bersiap-periode in de onafhankelijkheidsoorlog in Indonesië laat zien hoe het geweld zowel mannen als vrouwen raakte.

Laura Brinkhorst beschrijft hoe Aletta Jacobs samen met de Amerikaanse Jane Addams en andere vrouwen van de International Committee of Women for Permanent Peace (ICWPP) tijdens de Eerste Wereldoorlog langs de regeringsleiders van oorlogvoerende en neutrale landen ging om te pleiten voor vrede en vrouwenrechten. Vrede was bij uitstek een onderwerp voor internationale samenwerking binnen de vrouwenbeweging. Waar de vrouwen van de ICWPP zich mede vanuit het idee van moederschap inzetten voor vrede, werden de mannen in het artikel van Leon Janssens op hun vaderschap aangesproken om te strijden tegen pornografie. Belgische vaders werden aan het einde van de negentiende eeuw door politici en media aangespoord om klachten over pornografie in te dienen bij justitie. De emoties van de vaders speelden een belangrijke rol in hun motivatie om in actie te komen.

Eind jaren zestig van de twintigste eeuw werd de zedelijke moraal mede vanwege de beschikbaarheid van 'de' pil wat losser. Marissa Aarts beschrijft hoe de discussie over de vergoeding van anticonceptie door de ziekenfondsverzekering verliep in Nederland. Zij analyseert de standpunten van politieke partijen in verkiezingsprogramma's en betoogt dat niet de emancipatie van vrouwen een leidend argument was om anticonceptie vrijer toegankelijk te maken, maar bevolkingspolitiek voor de inperking van de populatie. Zelfs vanuit christelijke hoek kwam er steun voor de vergoeding van anticonceptie, om ongewenste zwangerschappen tegen te gaan en zo abortus te voorkomen.

Greetje Bijl, hoofdredacteur *Historica*

Eugenia Falleni

Een zoektocht naar identiteit of een leven in momenten?

1920, Sydney, Australië. Harry Crawford wordt door de politie aangehouden op verdenking van de moord op zijn echtgenote Annie Birkett. Kort na de aanhouding blijkt echter dat Crawford geen 'man' is, zoals oorspronkelijk gedacht werd, maar een 'vrouw' die Eugenia Falleni heet. Voorstellingen uit de voorbije decennia plaatsten Falleni binnen rigide identiteitscategorieën zoals man, vrouw, transseksueel, lesbisch, en heteroseksueel, ook al zijn er geen archiefdocumenten waarin Falleni zelf spreekt over diens gender en seksualiteit. Dit artikel beantwoordt de vraag hoe we recht kunnen doen aan een individu uit het verleden wanneer we geen toegang hebben tot hoe die persoon zichzelf zag.

/ Saartje Tack /

Maskeradeur

1920, Sydney, Australië. Harry Crawford wordt gearresteerd op verdenking van de moord op zijn eerste vrouw, Annie Birkett. Harry Birkett, de zoon van Annie, en zijn tante waren naar de politie gestapt om aan te geven dat Annie reeds drie jaar vermist was. Ze meldden dat Annie voor het laatst gezien werd in september 1917 en dat ze een turbulente relatie had

met haar echtgenoot Harry Crawford, van wie ze ontdekt hadden dat die geen man was maar een vrouw die als man leefde. Na de aanhouding stelt een zekere dokter Palmer op het politiebureau vast dat Crawford inderdaad geen man is, maar een vrouw die Eugenia Falleni heet. De politie veronderstelt vervolgens dat de tot dan toe ongeïdentificeerde verkoolde resten van een vrouwenlichaam die drie jaar eerder in 1917 in het Lane Cove National Park in Sydney waren gevonden van Annie Birkett zijn.

Falleni wordt vervolgens beschuldigd van moord en staat op 5 augustus 1920 terecht voor het Hooggerechtshof. Een jury van twaalf mannen moet beslissen over diens lot. Falleni bekent nooit schuld en er is geen sluitend bewijs dat die ook maar iets te maken heeft met het verbrande lichaam in Lane Cove. Op 6 oktober 1920, amper een dag na de aanvang van het proces, maakt de jury echter het vonnis bekend: "Schuldig, Edelachtbare".¹ Falleni wordt ter dood veroordeeld. Een aantal maanden later, op 6 december 1920, wordt het vonnis omgezet naar een levenslange gevangenisstraf. In de gevangenis verandert Falleni diens naam in Jean Falleni. Wanneer Falleni tien jaar later vrijkomt gaat die verder door het leven als vrouw met de naam Jean Ford en wordt een succesvol pensionuitbater. Op 9 juni 1938, na het verkopen van een van diens pensions, wordt Ford aangereken door een auto op Oxford Street in Paddington, Sydney. Ford overlijdt de volgende dag. >>

Eugenia Falleni op 21 oktober 1920, in het State Reformatory for Women, Long Bay, NSW, Australië.

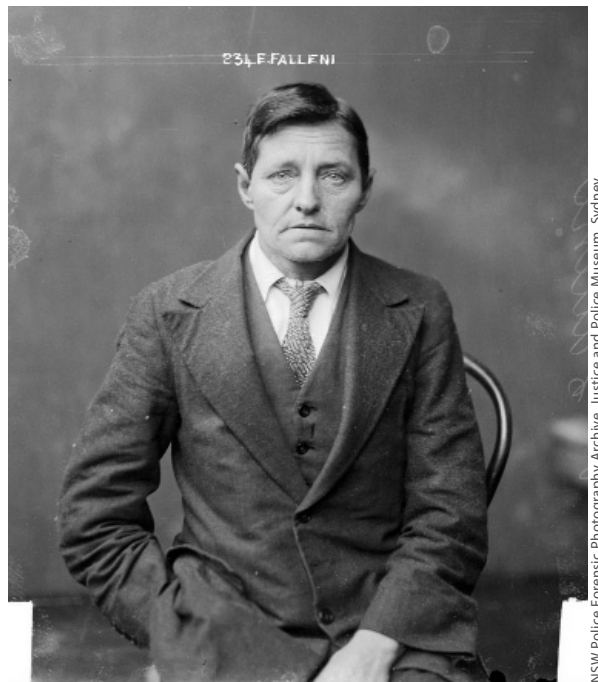
NSW Police Forensic Photography Archive, Justice and Police Museum, Sydney Living Museums

Kranten brachten uitgebreid verslag uit over de aanhouding en de rechtszaak. Ze toonden echter weinig interesse in de moordzaak en waren voornamelijk gefascineerd door Falleni's gender. Zo beschreven ze Falleni afwisselend als 'de man-vrouw', man, vrouw, en maskeradeur en besteedden ze heel wat aandacht aan Falleni's mannelijke kledij tijdens de voorgeleiding, en rapporteerden ze allerlei sensationele verhalen over Falleni's verleden.² In de voorbije decennia raakten biografen, geschiedkundigen, theatermakers, en advocaten opnieuw gefascineerd door Falleni's leven, en dan vooral door diens gender- en seksuele identiteit. Elk van hen wijst labels zoals transseksueel, transgender, man, vrouw, lesbisch, heteroseksueel toe aan Falleni, en geeft aan hiervoor bewijs te vinden in de feiten van Falleni's leven.

Er zijn echter geen documenten waarin Falleni spreekt over diens identiteit, ervaringen, en motivaties gerelateerd aan gender en seksualiteit. Wat we weten uit het beschikbare archiefmateriaal over Falleni's leven komt voornamelijk uit krantenartikelen, aantekeningen uit de rechtszaak, en memoires van mensen die ooit met Falleni hebben gesproken. Daaruit leren we niet veel meer over Falleni's gender en seksualiteit dan dat die soms vrouwenkleding en soms mannenkleding droeg, twee keer trouwde, seks had, een dildo bezat, en zwanger is geweest en een dochter had. Toch hebben in de voorbije dertig jaar mensen geprobeerd de verschillende gender en seksuele handelingen van Falleni te vatten in rigide hedendaagse identiteitscategorïën.

In dit artikel analyseer ik het heteronormatieve karakter van deze voorstellingen van Falleni vanuit een queer theoretisch kader. Ik belicht de interpretatieve mechanismes die aangewend worden om de zogenaamd stabiele relatie tussen Falleni's sekse, gender, en seksueel verlangen in stand te houden en zo een stabiele en coherente identiteit aan Falleni te kunnen toewijzen.³ Verder vestig ik de aandacht op de chrononormativiteit van dit identiteitsdenken, een term die verwijst naar de heteronormatieve benadering van tijd waarin gender en seksualiteit worden gezien als iets dat consistent is doorheen iemands hele leven, maar kan gepaard gaan met vooruitgangsverhalen die gender en seksualiteit beschouwen als een lineair ontdekkingsproces van een ware zelf. Daarnaast zien we vooruitgangsverhalen ook terug in veronderstellingen dat we met onze hedendaagse kennis en identiteitscategorïën een meer verfijnd en beter beeld hebben op personen uit het verleden en hun gender en seksuele handelingen dan zij toen zelf hadden. Chrononormativiteit verhuult dus de complexiteit en discontinuïteit van incoherente identiteiten en handelingen.⁴

Ik stel dat recente voorstellingen van Falleni minder zeggen over wie Falleni was, en meer over hoe identiteit zelf vandaag fungeert als een fundamentele structuur voor hoe wij onszelf begrijpen in het heden. Deze voorstellingen roepen dus heel wat vragen op. Wat is de problematiek rond het toepassen van hedendaagse labels rond gender en seksualiteit op mensen uit het verleden? Wat zijn de voor- en nadelen van het claimen van mensen uit het verleden voor bepaalde geschiedenissen, zoals trans en lesbische geschiedenis? En hoe kunnen we recht doen aan een individu uit het verleden wanneer we geen toegang hebben tot hoe die persoon zichzelf zag – en kunnen we dat überhaupt wel?

Eugenia Falleni in 1920, in Central Police Station in Sydney, Australië.

Transseksueel, transgender, man, vrouw

Hedendaagse schrijvers stabiliseren Falleni's gender en seksualiteit in een identiteitslabel en stellen dit voor als iets dat niet alleen kenbaar is, maar ook congruent en consistent doorheen iemands leven. In de populaire literatuur stelt Mark Tedeschi in zijn boek *Eugenia: A True Story of Adversity, Crime and Courage*, bijvoorbeeld, dat veel van de moeilijkheden waarmee Falleni te maken kreeg te wijten waren aan diens gender, dat ten tijde van het proces helemaal verkeerd begrepen werd. In zijn verhaal over Falleni gaat hij dan ook op zoek naar Falleni's innerlijke zelf en genderidentiteit. Tedeschi verwijst voortdurend naar Falleni's "ware gender", "echte zelf", "ware identiteit", en "innerlijke ziel", en suggereert daarmee dat er zoiets is als een stabiel, ingeboren zelf dat de onderzoeker aan het licht kan en moet brengen. Zo concludeert hij dat Falleni aan "gender identity disorder" leed, dat diens ware zelf transseksueel was (ook al gebruikt hij soms de term transgender), en dat Falleni dus "een transgenderstrijder was in een tijd waarin er geen begrip was voor haar [sic] conditie".⁵ Net zoals Tedeschi toont ook Suzanne Falkiner in haar populaire boek over Falleni, *Eugenia: A Man*, interesse in het ontdekken en diagnosticeren van Falleni's innerlijkheid en identiteit. Falkiner labelt Falleni als transseksueel en als man die "werd gedreven door een sterke psychologische dwang om als man te leven, ondanks haar normale fysiologie als vrouw".⁶ Beide auteurs vallen dus terug op een medisch model en stellen dan ook dat Falleni veroordeeld werd en een moeilijk leven had, omdat men toen

nog niet voldoende kennis had over transseksualiteit.

Als bewijs voor hun diagnose van Falleni's gender verwijzen Tedeschi en Falkiner naar Falleni's levenservaringen. Tedeschi beweert, bijvoorbeeld, dat Falleni's vader Falleni in 1894 dwong tot een huwelijk met een Italiaanse man. Hij beschrijft dit als een ramp voor Falleni:

"In deze traumatische fase van haar leven, besloot Eugenia dat haar ware identiteit die van een man was. [...] Ze voelde zich alleen comfortabel als ze mannenkleden aantrok. Ze voelde zich alleen normaal en authentiek als ze de manier van lopen en praten van een man aannam."⁷

Falkiners beschrijvingen lijken op die van Tedeschi:

"Falleni [Crawford] leek hetzelfde te willen in een vrouw als de meeste Australische mannen uit die periode: een respectabele vrouw die voor hem een thuis zou creëren. Hij wilde een gezellige keuken waar hij zich na het werk kon ontspannen met een biertje en een whisky, en waar hij zijn maaltijden kon klaarmaken en zijn overhemden kon laten wassen. [...] Harry Crawford wilde, zo blijkt, meer dan wat ook een gewone man zijn, getrouwd met een gewone vrouw."⁸

Er zijn echter geen documenten waarin Falleni op deze manier over zichzelf spreekt, wat Tedeschi ook erkent wanneer hij verklaart dat verwijzingen naar de emoties en gedachten

Eugenia Falleni op 16 augustus 1928, in het State Reformatory for Women, Long Bay, NSW, Australië.

NSW Police Forensic Photography Archive, Justice and Police Museum, Sydney

van Falleni in zijn boek zijn afgeleid uit de feitelijke achtergrondomstandigheden van Falleni's leven.⁹

Ik beargumenteer echter dat het niet deze zogenaamde ervaringen van Falleni zijn die ons vertellen wat diens identiteit was – als identiteit al iets was waar Falleni zich mee bezig hield –, maar dat het is omdat het voor deze auteurs al bij voorbaat vaststond dat Falleni een trans man was, dat zij diens ervaringen automatisch als zodanig conceptualiseerden. Tedeschi's en Falkiners weergaves van Falleni's ervaringen vertellen ons dus niet zozeer iets over Falleni dan wel over de manier waarop de interpretaties van deze auteurs gevormd worden door hedendaagse heteronormatieve identiteitsverhalen.

Heteroseksueel, of toch lesbisch?

Tedeschi en Falkiner moeten bovendien een aantal stabiliserende gebaren maken in hun interpretaties van Falleni's relaties met mannen en vrouwen om Falleni's identiteit als trans man te kunnen bevestigen. We vinden dit bijvoorbeeld terug in de manier waarop Tedeschi en Falkiner de omstandigheden beschrijven waarin Falleni's dochter Josephine werd verwekt. In 1896 werkte Falleni als bemanningslid op een schip onder de mannelijke naam Eugene Falleni. Beide auteurs stellen dat Falleni's zwangerschap het gevolg was van verkrachting door de kapitein of een ander bemanningslid, en houden er geen rekening mee dat Falleni vrijwillig seks kan hebben gehad met de andere biologische ouder van Josephine. Deze omissie is consistent met hun heteronormatieve categorisering van Falleni als trans man op twee manieren. Ten eerste houden deze analyses geen rekening met

de mogelijkheid dat Falleni zich misschien seksueel aangetrokken voelde tot lichamen die geassocieerd worden met de mannelijke fysiologie. Omdat Falleni gezien wordt als trans man in een heteronormatieve context moest Falleni wel heteroseksueel zijn en zich aangetrokken voelen tot cisgender vrouwen, waarvan Tedeschi en Falkiner Falleni's twee huwelijken met vrouwen als bewijs zien. Falkiner vertelt bijvoorbeeld dat "geen van [Falleni's] daden na de geboorte van Josephine lijken te wijzen op een voorafgaande bevredigende lichamelijke relatie met een man".¹⁰ We kunnen niet weten of dit waar is of niet, maar in Falkiners en Tedeschi's categoriserende en stabiliserende identiteitsverhalen lijkt deze vraag irrelevant. Ten tweede stabiliseert dit identiteitsverhaal niet alleen de zogenaamde identiteit van Falleni, maar ook noodgedwongen die van de seksuele partner op het schip. Deze persoon niet als cisgender, heteroseksuele man zien zou namelijk in strijd zijn met Tedeschi's en Falkiners opvatting dat sekse, gender, en seksuele oriëntatie stabiel, congruent, en binair zijn. Dit zou het identiteitsverhaal dat ze gecreëerd hebben rond de persoon van Falleni doen wankelen.

Falleni's identiteit als heteroseksuele trans man wordt verder bestendigd in Falkiners en

>>

Tedeschi's interpretaties van Falleni's romantische en seksuele relaties met vrouwen. Ten tijde van het moordproces baseerde de openbare aanklager zijn pleidooi op de notie dat Falleni seksuele fraude had gepleegd en daarom een bedrieger was, met als doel twijfel te zaaien over de oprechtheid van Falleni als persoon en dus over al diens verklaringen en handelingen.¹¹ Volgens de openbare aanklager was Falleni's motief voor moord dan ook dat Annie Birkett erachter was gekomen dat Falleni geen 'echte' 'man' was en Falleni's geheim zou onthullen, met als gevolg dat Falleni zich van haar moest ontdoen. Deze argumentatie berust op de veronderstelling dat Falleni's partners niet wisten dat Falleni geen man was. Bijna een eeuw later repliceert Tedeschi deze logica van geheimhouding en ontdekking, en dus van misleiding, wanneer hij stelt dat Birkett het geheim van Falleni slechts acht maanden voor haar vermeende dood zou hebben ontdekt. Falkiner maakt een soortgelijk punt wanneer ze suggereert dat "het misschien louter inertie was, of de angst om weer alleen te zijn, die Annie ervan weerhield om Harry te verlaten toen ze zijn geheim ontdekte".¹² Hier worden Falleni's relaties met vrouwen dus gebruikt als bewijs dat Falleni een trans man was, terwijl de verwijzingen naar 'een ontdekking' Falleni's partners als cisgender en heteroseksueel positioneren.

Tevens werd kort na de aanhouding van Falleni bij een huiszoeking in het huis van Falleni en diens tweede partner Lizzie (Elizabeth) King Allison een dildo gevonden. Deze dildo fungeert eveneens als middel om de identiteit van Falleni en diens partners te bestendigen. Historicus Kay Saunders trekt in haar boek *Deadly Australian Women* dezelfde conclusies als Tedeschi en Falkiner wanneer ze stelt dat de dildo "suggereert dat Falleni zichzelf eerder als man dan als lesbisch beschouwde, en eerder een genderaanpassing vertoonde dan de wens om travestiet te worden [...] Crawford/ Falleni bezat een transgenderidentiteit".¹³ Falleni's echtgenotes worden verder als slachtoffers beschouwd van Falleni's mannelijke toe-eigening van de penis. Zowel ten tijde van het proces als in de hedendaagse literatuur wordt de mogelijkheid dat twee vrouwen een romantische en seksuele relatie hadden, ontkend, net zoals het idee dat, om maar een voorbeeld te geven, men vrouw kan 'zijn', mannenkleden kan dragen, als man en/of vrouw door het leven kan gaan, en gewillig kan deelnemen aan romantische en seksuele relaties met vrouwen. Met andere woorden, het archiefmateriaal over de relaties van Falleni wordt geïnterpreteerd op een manier die de transseksualiteit van Falleni en de heteroseksualiteit van zowel Falleni als diens echtgenotes bevestigt, alsook de passiviteit en onwetendheid van Falleni's echtgenotes. Het is misschien niet verwonderlijk dat de vraag niet gesteld wordt of het Falleni was – of uitsluitend Falleni – die deze dildo gebruikte. Dit is louter gebaseerd op de wetenschap dat Falleni als man leefde. Een gevolg van dit heteronormatieve, op stabiele identiteit gebaseerde kader is dus dat slechts bepaalde interpretaties in aanmerking kunnen komen terwijl andere bij voorbaat worden uitgesloten. Hierbij wordt een breed scala aan handelingen, praktijken en bewegingen genegeerd, zowel die van Falleni als die van de mensen in diens naaste omgeving.

Revisionisme

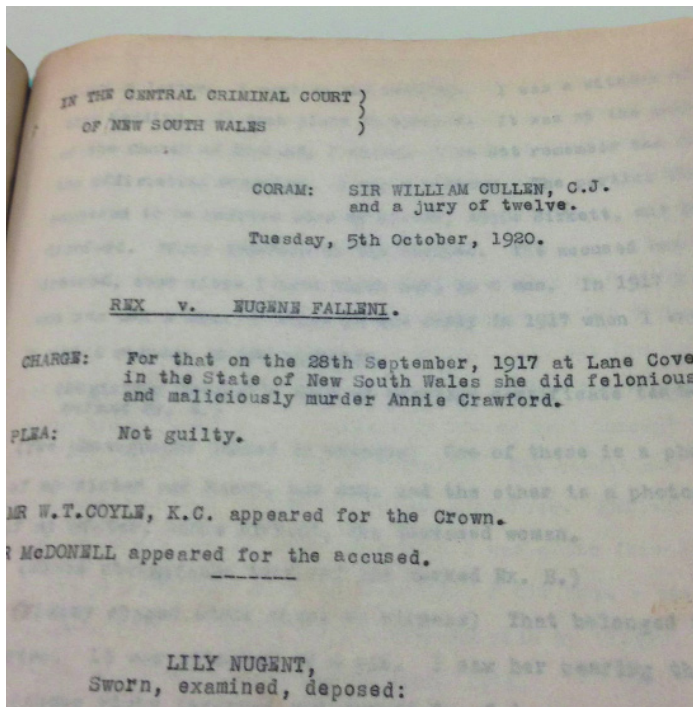
Het bevestigen van de ene identiteit gaat dan ook ten koste van andere identiteiten, en dit heeft gevolgen voor de geschiedenis waarbinnen mensen uit het verleden geplaatst worden. Zo probeert historicus Rebecca Jennings meer inzicht in lesbische identiteiten in Sydney te verwerven door hun geschiedenis te onderzoeken. In deze context verwijst Jennings naar Falleni als een "cross-dressed lesbian murderer", en plaatst ze die zo in de categorieën vrouw en lesbisch.¹⁴ In dit opzicht behandelt ze Falleni op een manier die doet denken aan die van Falkiner en Tedeschi, maar in plaats van Falleni als heteroseksuele trans man te claimen, gebruikt Jennings Falleni als instrument om hedendaagse lesbische identiteiten te legitimeren.

Regisseur Alyson Campbell, daarentegen, reflecteert in haar inleiding tot het gepubliceerde script van het toneelstuk *The Trouble with Harry*, dat over het leven van Falleni gaat, over hoe haar eigen aanvankelijke interpretatie van Falleni als lesbisch, een naïeve aanname en vorm van lesbisch revisionisme was.¹⁵ Voor haar is Falleni's leven echter ook geen transverhaal, stelt ze, omdat trans een identiteit is die niet toegankelijk was voor iemand als Falleni die leefde rond de eeuwwisseling. Op vergelijkbare wijze merkt Lachlan Philpott, de schrijver van het toneelstuk, in een interview op dat "dit een tijd is waarin het woord 'lesbisch' nog niet in het publieke discours voorkwam en het woord 'transgender' nog niet eens was uitgevonden. Hoe kon Falleni dan in hemelsnaam de waarheid vertellen als die niet eens de taal had om diens relatie te beschrijven?".¹⁶ Hoewel *The Trouble with Harry* zich inzet voor ambiguïteit, tonen Campbell en Philpott hier toch interesse in de vraag naar Falleni's ware identiteit, een vraagstuk dat ze kaderen in de opvatting dat Falleni niet de waarheid kon spreken over diens leven, omdat de daarvoor vereiste identiteitscategorieën nog niet waren ontdekt en als dusdanig voor Falleni onbekend waren.

Een leven in momenten

We hebben geen toegang tot informatie over hoe Falleni zichzelf zag. En toch hebben de auteurs die ik hier besproken heb Falleni toegewezen aan rigide hedendaagse identiteitscategorieën. Omdat we de nood voelen oplossingen te vinden voor moeilijkheden die queer bestaan met zich meebrengt, zijn we gehecht aan vooruitgangsverhalen.¹⁷ Inderdaad, keer op keer is de oplossing die gesuggereerd wordt voor Falleni's moeilijke leven het ontdekken van Falleni's ware, stabiele, congruente gender en seksuele identiteit. Zo probeert men enerzijds het onrecht dat Falleni werd aangedaan tijdens diens leven goed te maken en, anderzijds, ruimte te maken voor personen die vroeger en nu onderdrukking ervaren, en aan te tonen hoeveel vooruitgang we als samenleving geboekt hebben.

Naast het classificeren van Falleni volgens hedendaagse identiteitscategorieën, zou men Falleni ook kunnen interpreteren volgens de beschikbare discoursen in 1920 van seksuele inversie, 'passing women', of passie tussen vrouwen,¹⁸ een benadering die kan bijdragen tot het beter begrijpen van gendervariantie, crossdressing, en seksualiteit in een specifieke sociale en historische context.¹⁹ Dit is echter ook geen

Pagina uit de notulen van het moordproces van Falleni.

een duidelijke denkoefening, want zulke interpretaties vallen terug op een classificerende impuls die een specifieke benadering van identiteit en tijd is, en waarvan we niet weten of Falleni deze op diens leefwereld en zichzelf toepaste.²⁰ Voor queer theoreticus Jack Halberstam is “de oplossing niet [...] om steeds preciezere ijkings van lichamelijke identiteit op te leggen, maar veeleer om op nieuwe en andere manieren na te denken over wat het betekent om aanspraak te maken op een lichaam”.²¹

Verder kan de vraag gesteld worden of we Falleni moeten behandelen onder de noemer van lesbische of trans geschiedenis. Elk van deze keuzes heeft politieke consequenties.²² Een trans perspectief aannemen brengt, bijvoorbeeld, het risico met zich mee dat lesbische vrouwen verder uit de geschiedenis worden geschreven en hun onzichtbaarheid bestendigd wordt, terwijl een lesbisch perspectief gevolgen heeft voor de manier waarop we zowel op maatschappelijk als individueel niveau trans ervaringen en personen vandaag kunnen beleven en begrijpen. Daarnaast zijn er in de context van gendervariante personen steeds bepaalde interpretaties en speculaties nodig om de keuze voor de ene of andere geschiedenis te verantwoorden, zoals we zien in de benaderingen van Falleni's leven. Historici Lucy Chessier en Laura Doan problematiseren dit debat verder door te stellen dat identiteitscategorieën een belangrijk onderdeel geworden zijn van hoe we onszelf zien, en dat het zomaar vanzelfsprekend lijkt dat mensen in categorieën kunnen worden opgedeeld gebaseerd op hun gender en seksualiteit, alsof deze

fundamenteel onveranderlijk zijn.²³ Het is inderdaad een moeilijke evenwichtsoefening om enerzijds de geschiedenis van hedendaagse identiteiten te erkennen en anderzijds te erkennen dat identiteit zelf geen transhistorisch of universeel gegeven is.

Maar wat betekent het dan om recht te doen aan een individu wanneer we geen toegang hebben tot diens gender en seksuele identiteit? Stiltes in het archief rond niet-normatieve gender en seksualiteit zijn historici en anderen die over het verleden schrijven niet vreemd. Ze worden dan ook vaak als obstakel of als methodologisch probleem beschouwd.²⁴ In plaats van het opvullen van stiltes in het archief met identiteitscategorieën en ideeën over congruentie, consistente, en kenbare identiteit, beargumenteer ik dat we Falleni ook kunnen laten bestaan in de handelingen die Falleni achterliet in al hun tegenstrijdigheid. Dit betekent dat we gender en seksualiteit gaan bekijken als een reeks handelingen die voortdurend in beweging zijn. Historisch socioloog Clare Sears stelt dus voor dat we afstand nemen van “de herkenbare crossdressing *figuur* en ons richten op diverse vormen van crossdressing *praktijken*”.²⁵ Halberstam stelt daarom het concept *trans** voor, *trans* met een asterisk. De asterisk verwijst naar de weigering “transitie te situeren in relatie tot een eindbestemming, een finale vorm, of een gevestigde configuratie van verlangen en identiteit”.²⁶ Daarbij kan de focus liggen op wat Stryker, Currah en Moore benoemen als “transgender phenomena”.²⁷

Zo'n conceptualisering voorziet de mogelijkheid om ons te concentreren, niet op een mooi afgewerkt verhaal van identiteit, maar op de verschillende momenten in het leven van individuen waarop ze gender en seksualiteit uitdrukken. Op basis van de informatie waarover we beschikken, was Falleni inderdaad geen man, geen vrouw, niet transseksueel, niet lesbisch. Falleni was een individu dat zich, net als anderen vandaag en vroeger, bewoog *doorheen* en *met* gender en seksualiteit, niet *als* gender en seksuele identiteit.²⁸ En dit is iets wat interpretaties van Falleni in zowel de populaire als academische literatuur verhullen.

Het doel van dit artikel is dus het belichten van identiteitsdenken als een contextueel specifieke benadering van zowel het verleden als het heden. Dit wil niet zeggen dat zo'n benadering geen nut heeft, maar dat het noodzakelijk is om wat Judith Butler een “double gesture” noemt uit te voeren. Toegepast op het interpreteren van figuren uit het verleden zoals Falleni, betekent dit dat er ruimte gemaakt wordt om beroep te doen op bepaalde categorieën, maar dat deze categorieën meteen opengesteld worden voor permanente betwisting.²⁹ Er is dus nood aan, zoals Doan aangeeft, “een dialoog met verschil, discontinuïteit, alteriteit, en scheuring”, want het “ontdekken van vaste en stabiele identiteitscategorieën kan geen eindpunt van onderzoek zijn”.³⁰

>>

In 1930 gaf Falleni vanuit de gevangenis een interview, een van de weinige archiefbronnen waarin die zelf sprak. Falleni vertelde: “Ik was wat anderen van mij maakten.”³¹ En dit blijft tot op de dag van vandaag het geval. Zoals historicus María Elena Martínez aangeeft, de “classificerende impuls” die karakteristiek is voor heel wat benaderingen van individuen uit het verleden moet gezien worden binnen “een genealogie van macht – een macht die bepaalde verlangens, identificaties en ervaringen oplegt, vervormt, of uitsluit”.³² Recht doen aan individuen bestaat erin dat we ons bewust worden van de macht die classificatiesystemen uitoefenen, en het laten bestaan van individuen in al hun complexiteit.

///

Noten:

- ¹ State Archives and Records Authority of NSW, Rex v. Eugenia Falleni, 6/1077.
- ² Anon, ‘Masquerader on Trial’, *The Sun*, 5 oktober 1920, 7; Anon, ‘Man-Woman in Court’, *Evening News*, 16 augustus 1920, 5; Anon, ‘Charge of Murder. Woman in Male Attire’, *The Sydney Morning Herald*, 7 juli 1920, 12.
- ³ A. Jagose, *Queer Theory: An Introduction* (Melbourne 1996) 3.
- ⁴ E. Freeman, *Time Binds: Queer Temporalities, Queer Histories* (Durham 2010).
- ⁵ M. Tedeschi, *Eugenia: A True Story of Adversity, Tragedy, Crime and Courage* (Sydney 2012) 233.
- ⁶ S. Falkiner, *Eugenia: A Man* (Sydney 1988) 40.
- ⁷ Tedeschi, *Eugenia*, 16.
- ⁸ Falkiner, *Eugenia*, 43.
- ⁹ Tedeschi, *Eugenia*, xiv.
- ¹⁰ Falkiner, *Eugenia*, 216.
- ¹¹ State Archives and Records Authority of NSW, Rex v. E. Falleni, 6/1077.
- ¹² Falkiner, *Eugenia*, 45.
- ¹³ K. Saunders, *Deadly Australian Women: Stories of the Women Who Broke Society’s Greatest Taboos* (Sydney 2013) 279.
- ¹⁴ R. Jennings, *Unnamed Desires: A Sydney Lesbian History* (Sydney 2015) 13.
- ¹⁵ A. Campbell, ‘Introduction’, in: L. Philpott, *The Trouble with Harry* (Londen 2014) 1-15.
- ¹⁶ E. Blake, ‘The Trouble with Harry: Mardi Gras Presentation Explores Gender Identity’, *Sydney Morning Herald*, 2 februari 2017. Geraadpleegd op 30 maart 2019: <https://www.smh.com.au/entertainment/the-trouble-with-harry-mardi-gras-presentation-explores-gender-identity-20170202-gu4fsv.html>.
- ¹⁷ H. Love, *Feeling Backward: Loss and the Politics of Queer History* (Cambridge MA en Londen 2007) 3.
- ¹⁸ R. Ford, ‘“The Man-Woman Murderer”: Sex Fraud, Sexual Inversion and the Unmentionable “Article” in 1920s Australia’, *Gender and History* 12:1 (2000) 158-196.
- ¹⁹ A. McClintock, *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest* (New York 1995).
- ²⁰ Zie ook L. Doan, *Disturbing Practices: History, Sexuality, and Women’s Experience of Modern War* (Chicago en Londen 2013). M.E. Martínez, ‘Archives, Bodies and Imagination: The Case of Juana Aguilar and Queer Approaches to History, Sexuality, and Politics’, *Radical History Review* 120 (2014) 159-182.
- ²¹ J. Halberstam, *Trans*: A Quick and Quirky Account of Gender Variability* (Oakland 2018) 50.
- ²² L. Chesser, ‘Transgender-approximate, Lesbian-like, and Genderqueer: Writing about Edward De Lacy Evans’, *Journal of Lesbian Studies* 13:4 (2009) 373-394; J. Glamuzina, ‘An Astounding Masquerade’, *Journal of Lesbian Studies* 5: 1&2 (2001) 63-84.
- ²³ Chesser, ‘Transgender-Approximate’. Doan, *Disturbing Practices*.
- ²⁴ Jennings, *Unnamed Desires*, xiv, xviii.
- ²⁵ C. Sears, *Arresting Dress: Cross-Dressing, Law, and Fascination in Nineteenth-Century San Francisco* (Durham 2015) 9.
- ²⁶ Halberstam, *Trans**, 4-5. Zie ook E. Hayward en J. Weinstein, ‘Introduction: Tranimalities in the Age of Trans* Life’, *TSQ: Transgender Studies Quarterly* 2:2 (2015) 195-208.

- ²⁷ S. Stryker, P. Currah en L. Moore, ‘Introduction: Trans-, Trans, or Transgender’, *WSQ: Women’s Studies Quarterly* 36:3&4 (2008) 11-22.
- ²⁸ J. Manion, *Female Husbands: A Trans History* (Cambridge 2020) 11.
- ²⁹ J. Butler, *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of Sex* (New York [1993]2011) 168.
- ³⁰ Doan, *Disturbing Practices*, 16.
- ³¹ Anon., ‘Man-Woman Eugene Falleni Makes Appeal for Freedom’, *Smith’s Weekly*, 8 maart 1930, 1.
- ³² Martínez, ‘Archives’, 174.

Saartje Tack is postdoctoraal onderzoeker aan de afdeling Sociologie van de Vrije Universiteit Amsterdam, en behaalde in 2019 een PhD aan Macquarie University in Sydney, Australië. Saartje is geïnteresseerd in vraagstukken rond subjectiviteit, identiteit, en agency.

Contact: s.e.j.saartje.tack@vu.nl

Het vrouwelijke paradijs op aarde

De vrouw en haar seksualiteit in de tuinen van Duizend-en-één-nacht

“Granaatappels met tere huid, lijken op ronde maagdenborsten. Als je ze pelt dan zien ze eruit als robijnen die het verstand bekoren.”¹ Aldus een beschrijving van de granaatappels uit een tuin uit de Arabische verhalenverzameling *Duizend-en-één-nacht*, die hier worden vergeleken met het vrouwelijke lichaam. De literaire tuin en vrouw worden in liefdesverhalen uit *Duizend-en-één-nacht* regelmatig met elkaar verbonden, maar de verhoudingen tussen de twee zijn nog niet onderzocht voor *Duizend-en-één-nacht*. Dit artikel onderzoekt deze verhoudingen en laat zien dat de tuin in twee liefdesverhalen uit de Arabische verhalenverzameling afgebeeld wordt als een *gendered space*, verbonden aan het vrouwelijke geslacht en lichaam.

/ Ellen Joosten /

Zoebaida bint Ja‘far ibn Mansur (gest. 831), echtgenote van de Abbasidische kalief Haroen ar-Rasjied (ca. 763-809), was vanwege haar schoonheid, liefdadigheid en vrijgevigheid een van de meest beminde vrouwen in haar tijd. Het is dan ook niet verrassend dat Zuebaida vaak als literair figuur verschijnt in de middeleeuwse Arabische poëzie en proza. Hierin en hierdoor wordt zij verheven tot een haast legendarisch persoon. Zo verschijnt Zuebaida in enkele vertellingen uit *Duizend-en-één-nacht*.

Duizend-en-één-nacht is een verzameling verhalen zonder een duidelijke ‘oertekst’ van één samensteller. Diverse auteurs hebben in de loop der eeuwen geprobeerd om een omvangrijk verhalenkorpus uit verschillende culturele tradities te ordenen en samen te brengen in één handschrift. Zo kunnen de oudste verhalen uit *Duizend-en-één-nacht* worden herleid tot Indische verhalenverzamelingen, die door Perzische bewerkingen bekend zijn geworden onder het Arabische publiek. De verhalen spelen zich dan ook af in steden in het Midden-Oosten en India² en bevatten zelfs verwijzingen naar steden in het islamitische Spanje. Een eerste poging om de verhalen te ordenen stamt uit de achtste eeuw: een auteurloos omslagblad van een Arabisch werk genaamd *Duizend nachten*. Volgens de Arabische overlevering volgde in de tiende eeuw een poging van de auteur al-Djajsjiari om de verhalen te verzamelen, maar hij heeft dit werk door zijn dood niet kunnen voltooien. Het oudste handschrift met een aanzienlijk aantal verhalen is een vijftiende-eeuws Syrisch handschrift. Hiervan verscheen in 1984 een editie, uitgebracht door Moehsin Mahdi. Eerder verscheen in 1835 de Boelaak-editie van *Duizend-en-één-nacht*, een andere belangrijke editie gebaseerd op een achttiende-eeuws Egyptisch handschrift.³ Hoewel de verhalen fictie zijn, komen er regelmatig histori-

Bron: Wikimedia commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Illustration_by_Edmund_Dulac_from_One_Thousand_and_One_Nights_07.jpg

Titelplaat van *Stories from the Arabian Nights* (1907). Een vrouw plukt het fruit van de struiken en wordt omringd door een pauw.

sche figuren in voor, zoals de dichter Abu Nuwas (ca. 756-ca. 814), de kalief Haroen ar-Rasjied en zijn vrouw, Zuebaida.

Een voorbeeld van de verschijning van Zuebaida in *Duizend-en-één-nacht* is *Het verhaal van Haroen ar-Rasjied en de badende vrouwe Zuebaida*, waarin Haroen zijn echtgenote stiekem bewondert vanuit de struiken terwijl zij zich wast in de tuinvijver:

“De kalief hoorde dat ze naar de tuin was gegaan. [...] Hij zag haar lichaam en alles wat gewoonlijk bedekt was. Toen zij de Vorst der Gelovigen [kalief] tussen de bladeren opmerkte, be-

>>

sefte ze dat hij haar naakte lichaam bekeek. Ze draaide zich om en keek naar hem, terwijl ze haar schaamdelen met beide handen bedekte, voor zover dat mogelijk was, omdat ze zo groot en geprononceerd waren.”⁴

Wat opvalt in deze passage, maar ook in andere vertellingen uit *Duizend-en-één-nacht* en elders in de Arabische proza en dichtkunst, is dat de literaire tuin en de literaire vrouw vaak met elkaar verbonden zijn. De term ‘literair’ verwijst hier naar de voorstellingen of beelden van een tuin of vrouw in de literatuur, in dit geval in *Duizend-en-één-nacht*. De schaarse kleding of naaktheid, het sensuele gezang en de afleidende schoonheid van de literaire vrouw zijn regelmatig onderdeel van de beschrijving of voorstelling van een tuin in de Arabische proza en poëzie. Andersom wordt de schoonheid van de vrouw vaak vergeleken met de planten uit de tuin. De tuinen van *Duizend-en-één-nacht* bieden dus een nieuw perspectief op de vrouwelijke seksualiteit in de vertellingen.

Opmerkelijk is dat het kaderverhaal van *Duizend-en-één-nacht* begint in de paleistuin van het hoofdpersonage koning Sjahriaar, waar diens vrouw overspel pleegt met een ‘slaaf’⁵. Uit dit kaderverhaal blijkt direct de misogynie die aanwezig is in vele vertellingen uit *Duizend-en-één-nacht*. Koning Sjahriaar laat namelijk zijn echtgenote executeren en is overtuigd dat alle vrouwen kwaadaardig zijn. Als wraak besluit hij om iedere avond met een maagd te trouwen en haar in de ochtend te laten onthoofden. Sjahrazaad, de vertelster van de vertellingen, doorbreekt deze cyclus met haar sluwe plan: zij trouwt met de misogyne koning Sjahriaar en vertelt hem ’s avonds een verhaal, dat op het hoogtepunt wordt onderbroken door het ochtendgloren. Koning Sjahriaar is zo nieuwsgierig naar het einde dat hij haar spaart, en de volgende duizend nachten vertelt Sjahrazaad hem over talloze avonturen, geliefden en fabels. Op de duizend-en-eerste nacht besluit Sjahriaar haar definitief te sparen. Interessant is dat, met het oog op het begin van *Duizend-en-één-nacht*, enkele vertellingen van Sjahrazaad expliciet draaien om vrouwen in tuinen.

De literaire vrouw en de tuin spelen in de liefdesverhalen van *Duizend-en-één-nacht* een nadrukkelijke rol en zijn bovendien met elkaar verbonden, maar hoe verhouden de literaire vrouw en haar seksualiteit zich precies tot de tuinsetting in *Duizend-en-één-nacht*? Dit artikel gaat in op de aard van deze verhouding tussen de literaire tuin en de literaire vrouw en haar seksualiteit door twee liefdesverhalen te analyseren: *Het verhaal van Aziez en Azieza* en *Het verhaal van Ibrahiem en Djamiela*. In deze twee liefdesverhalen uit *Duizend-en-één-nacht* is, in tegenstelling tot andere liefdesverhalen, een prominente rol weggelegd voor de tuinsetting. Bovendien bevatten deze verhalen, zoals zal blijken, motieven en topoi die de literaire vrouw, haar seksualiteit en de tuin zeer nadrukkelijk verbinden. Wel zijn er liefdesverhalen die parallellen bevatten, en daarom zal in de analyse ook kort verwezen worden naar andere liefdesverhalen die zich afspelen in tuinen. Voor deze analyse is gebruik gemaakt van de Nederlandse vertaling van *Duizend-en-één-nacht* van Richard van Leeuwen, die is gebaseerd op de Boelaakeditie uit 1835.

De tuinen en vrouwen in *Duizend-en-één-nacht*

In wetenschappelijke publicaties over *Duizend-en-één-nacht* is al langer belangstelling voor de rol van vrouwelijke personages en hun vrouwelijke subjectiviteit. De term vrouwelijke subjectiviteit wordt onder andere in studies naar literatuur en gender- en vrouwengeschiedenis toegepast en verwijst naar het perspectief van het vrouwelijke individu. In deze studies staat centraal hoe de vrouw haar leven, identiteit en rol beschouwt.⁶ Zoals Simone de Beauvoir in haar beroemde essay *Le deuxième sexe* uit 1949 beschreef, zijn mannen al eeuwenlang het onderwerp en de verteller van de geschiedenis en de literatuur geweest, terwijl de vrouw als ‘de ander’ werd gezien.⁷ Vanuit de vrouwelijke subjectiviteit worden vrouwen juist van het lijdend voorwerp of ‘de ander’ tot het onderwerp van de geschiedenis of literatuur gemaakt.

De discussies over vrouwelijke subjectiviteit in *Duizend-en-één-nacht* benadrukten lange tijd enkel de rol van de vertelster Sjahrazaad. Onderzoekers als Judith Grossman en Fedwa Malti-Douglas wezen op de opvoedende rol van Sjahrazaad: het zou haar doel zijn om koning Sjahriaar aan de hand van haar verhalen te overtuigen dat vrouwen niet per definitie kwaadaardig en sluw zijn.⁸ De thema’s uit het kaderverhaal – waaronder het vreemdgaan van de vrouw van Sjahriaar, de woede van Sjahriaar op het vrouwelijke geslacht en de angsten voor seksueel actieve vrouwen – worden gereflecteerd in de verhalen die Sjahrazaad aan haar koning vertelt. Zij vertelt de koning over goede én slechte vrouwen, om te tonen dat niet iedere vrouw kwaadaardig is.⁹ In de afgelopen jaren is er meer aandacht besteed aan de rol van deze vrouwen in de verhalen van Sjahrazaad. Zo laat Anny Gaul aan de hand van *Het verhaal van de sjouwer en de drie dames* zien hoe de vrouwen in dit verhaal zich bewust zijn van hun medische en seksuele kennis, en dit uiten aan de hand van bloemen. De bloemen hebben namelijk medische werkingen, zoals het bevorderen van de seksuele prestatie en het verhelpen van melancholische gevoelens, en spelen in op twee thema’s van dit verhaal: seksualiteit en melancholie.¹⁰

Waar echter nog weinig wetenschappelijke belangstelling voor is, zijn de manieren waarop de vrouwelijke subjectiviteit kan blijken uit de setting of ruimte van de vertellingen van *Duizend-en-één-nacht*. Net als in de islamitische samenleving is in de vertellingen sprake van een scheiding tussen privé en publieke ruimte: vrouwen begeven zich vaker in huizen, paleizen of andere gesloten ruimten, terwijl mannen de publieke ruimte domineren. Vrouwen staan in de vertellingen onder streng toezicht van de patriarch, een vader of koning, en worden opgesloten in het huis of het paleis. In *Duizend-en-één-nacht* moeten vrouwen die gezag hebben over hun eigen seksualiteit en die buiten de genormaliseerde ‘vrouwelijke’ ruimten treden daarom gezien worden als schandelijk en een uitzondering, zoals zal blijken in de analyse van *Het verhaal van Aziez en Azieza* en *Het verhaal van Ibrahiem en Djamiela*.¹¹

De setting die in deze analyse centraal staat is de tuinsetting. In de Arabisch-islamitische traditie worden tuinen geassocieerd met het beeld van *al-jannah*; het paradijs of de pa-

Een prinses vertelt aan koning Bahram Gur het verhaal van een feeënkoningin die 's nachts een jongeman ontmoet. Illustratie uit een gedichtenbundel (1597-1598) van Amir Khusrau Dihlavi (1253-1325).

radijstuijn. Het paradijs is namelijk de ideale tuin, met alle plezieren in overvloed, zoals vrouwen, voedsel en drinken. De ideale tuin reflecteert orde en schoonheid, en is daarom perfect opgedeeld en versierd met fonteinen, planten en kunst. De tuin moet dan ook niet gezien worden als natuur, maar als architectuur en de antithese van natuur: waar de natuur ruig en wild is en niet onder de menselijke controle staat, is de tuin juist het symbool voor menselijke ordelijkheid en schoonheid.¹²

In *Duizend-en-één-nacht* vormen tuinen een uitweg voor de vrouwelijke personages. Tuinen zijn het verlengde van een huis of paleis en worden omringd door een muur. Ze zijn om deze reden een uitstekende plek voor vrouwen om te wandelen. Hoewel deze tuinmuren functioneren als een grens, is de tuin toch ook grenzeloos en gevaarlijk: vrouwen hebben hier de mogelijkheid om toch te ontsnappen aan het toezicht van de vader of koning, zeker als een man onopgemerkt over de tuinmuren klimt en de vrouw voor deze mooie

man valt of als er een geheime ontmoeting tussen twee geliefden plaatsvindt in de tuin. Toch zijn literaire tuinen een onderbelicht aspect in wetenschappelijke discussies over settingen. Juist de tuinsetting in de twee verhalen uit *Duizend-en-één-nacht* kan een nieuw perspectief bieden op de constructie van de literaire vrouw en de aard van de verhouding tussen de literaire vrouw en tuin in deze verhalen. Hoe kan de literaire vrouw zich bewegen in een ruimte als de tuin, hoe verhoudt zij zich tot de man in de tuin, en hoe wordt de tuinsetting gepresenteerd als een ‘gendered space’, oftewel een ruimte verbonden aan de vrouw?¹³

Lusten en gevaren in de tuin

Het verhaal van Aziez en Azieza opent met de bruiloft van een neef en nicht, Aziez en Azieza. Vlak voor de bruiloft ontmoet Aziez een beeldschone vrouw die haar zakdoek naar hem laat vallen en raadselachtige gebaren naar hem maakt. Hij is op slag verliefd en komt door deze ontmoeting te laat op zijn bruiloft. Zijn nicht Azieza, hoewel diep verliefd op haar neef, toont begrip en besluit hem te helpen door de gebaren te ontcijferen:

“Ik vroeg haar [Azieza] wat haar [Daliela] tekens naar mij be-
duidden en ze zei: ‘Twee duimen in de mond wil zeggen dat je
haar even dierbaar bent als haar ziel, in vergelijking tot haar
lichaam, en dat ze ernaar smacht zich met je te verenigen. De
zakdoek is een groet van een minnares aan haar geliefde [...]’¹⁴

De codetaal is enkel te begrijpen door de vrouwen uit dit verhaal, Azieza en de geliefde Daliela. Het domein van seksualiteit en liefde ligt na de eerste ontmoeting daarom in de handen van de vrouwelijke personages in dit verhaal, en in het bijzonder in de handen van Azieza, die optreedt als vertaalster.¹⁵ Bovendien bepalen de vrouwen waar Aziez zich begeeft; Daliela gebaart naar Aziez dat hij naar haar tuin moet komen om haar te ontmoeten. Vrouwen die zulke macht hebben over mannen in *Duizend-en-één-nacht* moeten als een uitzondering gezien worden en zijn bovenal een waarschuwing: deze ‘losbandige’ vrouwen betekenen gevaar voor de man, zoals aan het einde van dit verhaal zal blijken.

De tuin van Daliela is een erotische en romantische plek die doet denken aan het paradijs, maar is in werkelijkheid vooral gevaarlijk. Het is onmiddellijk duidelijk dat de tuinruimte aan Daliela toebehoort: zij is het, die Aziez toegang verschaft tot haar tuin, en niet een mannelijke tuinopzichter, zoals in *Het verhaal van Ibrahiem en Djamiela*.¹⁶ Wat Aziez niet weet wanneer hij de tuin binnenkomt, is dat Daliela hem op de proef stelt. Om zijn geliefde te kunnen ontmoeten, moet Aziez wakker blijven tot diep in de nacht. Hoewel dit niet moeilijk lijkt, zorgt de tuin voor de nodige verleidingen. Bij zijn aankomst staat er in het midden van de tuin een tafel vol lekkernijen, van geroosterde kippen tot de lekkerste wijnen. Aziez stopt zich vol met de zoetigheden en drank en slaagt er vervolgens niet in om wakker te blijven. Wanneer hij 's ochtends wakker wordt, liggen er zout en kool op zijn buik – tekens van Daliela dat hij een slechte minnaar is, omdat hij enkel denkt aan eten, drinken en slapen en niet aan zijn geliefde. Desondanks laat Aziez zich nog enkele nachten >>

verleiden, tot Daliela een mes op zijn buik achterlaat. Aziez moet nu wakker blijven, of Daliela zal hem met een mes doodsteken, vertaalt Azieza.

Na dit dreigement blijft Aziez eindelijk wakker en ontmoet hij Daliela. Van zijn nicht moet hij enkele dichtregels voordragen aan zijn geliefde. De codetaal en de opdracht zijn een manier van de vrouw om te laten zien dat de man hier als minnaar op de proef wordt gesteld.¹⁷ Het is bovendien een manier om aan Aziez – en breder, het publiek – te tonen dat Daliela zichzelf beschouwt als een capabele minnares die zich niet zomaar zal overgeven aan Aziez. Het personage van Daliela kan hier enerzijds gelezen worden als een ‘sterke vrouw’, maar anderzijds toont haar personage ook de angst van mannen voor zulke wilde vrouwen met een vrije seksualiteit: de vrouw is hier dominant en dat gaat tegen de normale werking van het patriarchale systeem in *Duizend-en-één-nacht* in.¹⁸

Het zelfbewustzijn van Daliela over haar rol als geliefde en minnares, maar ook haar seksuele bewustzijn en vrouwelijkheid, worden in het verhaal benadrukt aan de hand van symboliek verbonden aan de tuin. Wanneer Aziez voor het eerst in de tuin aankomt en de tafel met lekkernijen aantreft, beschrijft hij wat er op de tafel staat:

"Ik haalde het deksel eraf en zag dat er allerlei soorten fruit op lagen, zoals vijgen, granaatappels, druiven, sinaasappels, limoenen en citroenen. Er lagen allerlei welriekende bloemen tussen, rozen, jasmijn, mirte, egelantiers, narcissen [...]"¹⁹

Het fruit en de bloemen die hier worden omschreven, zijn subtiele literaire verwijzingen naar vrouwelijkheid en erotiek, die het publiek voorbereiden op erotische scènes. Zo is de vijg in de Arabische poëzie en proza een symbool voor de vrouwelijke seksualiteit, maar ook voor homo-erotische liefde, en worden granaatappels vaak vergeleken met de borsten van vrouwen.²⁰ De narcis staat in de Arabische traditie bekend als een afrodisiacum en is, net als de jasmijnbloem, dus een seksopwindende bloem.²¹ In de context van subtiele verwijzingen naar erotiek is het ook opvallend dat Azieza voor de ontmoeting in de tuin een stuk muskus in de mond van Aziez legt. Muskus stond onder het middeleeuwse Arabische publiek bekend als een middel dat de seksuele prestatie bevordert.²² De muskus, het fruit en de bloemen uit de tuin worden dus als literair middel gebruikt om de vrouwelijke seksualiteit en kennis van Daliela en Azieza te uiten.

Het verhaal neemt een wending wanneer Azieza sterft aan een gebroken hart. Daliela onthult bij haar graf dat zij Aziez al die tijd kwaad wilde doen, maar dat de dichtregels van Azieza een codetaal waren aan Daliela om Aziez te sparen. Azieza speelt als vertaalster en ‘spreker’ van deze codetaal dus een belangrijke rol, en redt met het gedicht het leven van haar neef. Azieza is een vrome vrouw en een goed voorbeeld, terwijl Daliela de angsten voor losbandige vrouwelijke seksualiteit weerspiegelt. Aziez moet Daliela zweren dat hij haar nooit zal verlaten, een belofte die hij snel zal verbreken. Als hij eens dronken door de stad loopt, wordt hij namelijk ontvoerd door een onbekende vrouw. Zij dwingt hem tot seks en een huwelijk, en sluit hem vervolgens één jaar op – een omgedraaide wereld, aangezien de vader of koning nor-

maliter de vrouw opsluit in een huis of paleis. Na dat jaar spoedt hij zich naar de tuin van Daliela, waar hij haar hui-
lend aantreft. Als Daliela ontdekt dat Aziez met een andere
vrouw getrouwd is, ontsteekt ze in woede en castrateert Aziez.
Ze laat hem bloedend achter in de tuin, de plek waar hij nu
zijn mannelijkheid heeft verloren aan Daliela. Aan het einde
wordt duidelijk een verband gelegd tussen het mannelijke
geslachtsdeel en de mannelijke identiteit: zonder zijn manne-
lijk lid ziet Aziez zichzelf als 'slechts' een 'vrouw', en is hij
bovendien niet nuttig meer voor Daliela.²³

Aan het einde bezwijkt Aziez onder de vrouwelijke dominantie in de tuin. De tuin is in dit verhaal dus een vrouwelijke plek: Daliela geeft Aziez toestemming om haar tuin te betreden, beproeft hier de rol van Aziez als minnaar, en verwijst op symbolische wijze aan de hand van bloemen en fruit naar haar vrouwelijke lichaam, seksualiteit en kennis. Haar tuin oogt als een paradijselijk oord, maar zoals de castratie van Aziez laat zien, is haar tuin bovenal een gevaarlijke plek. Met de ‘vrouwelijke’ codetaal domineren Daliela en Azieza in dit verhaal bovendien het domein van seksualiteit, en het is de onbekende vrouw die de seksualiteit in het lichaam van Aziez onder haar controle heeft. Ten slotte is

Een illustratie uit Falnamah (Book of Divination) uit ca. 1610-1630.
De feeënkoningin is afgebeeld op een troon in de Paradijstuin.

het niet de rol en seksualiteit van Daliela die in de tuin ter discussie staan, maar is het Aziez die zich moet bewijzen. Het verhaal is een verdraaiing van de normale patriarchale orde in de vertellingen: de vrouwen zijn geweldplegers en een gevaar voor de man, en het is een vrouw die het mannelijke hoofdpersonage één jaar opsluit.

Het paradijs op aarde

Ibrahiem ibn al-Khasieb, het hoofdpersonage van *Het verhaal van Ibrahiem en Djamiela*, is in tegenstelling tot Aziez het typische voorbeeld van een held en een avonturier uit *Duizend-en-één-nacht*.²⁴ Ibrahiem, een fictief personage, is de zoon van de gouverneur van Egypte, die regeert onder kalief Haroen ar-Rasjied (reg. 786-809). Op een dag treft Ibrahiem een oude man met een stapel boeken aan. In een van de boeken ziet Ibrahiem het portret van een beeldschone vrouw, op wie hij op slag verliefd wordt. Het portret is volgens de oude man gemaakt door as-Sandalani, een man uit Bagdad. Ibrahiem vertrekt direct naar Bagdad om deze man te ontmoeten. As-Sandalani vertelt hem dat de vrouw op het portret zijn nicht Djamiela uit Basra is. Er is echter één probleem: Djamiela vormt een bedreiging voor mannen omdat zij weigert te trouwen en zelfs dreigt om mannen om te brengen. Toch besluit Ibrahiem om naar Basra te vertrekken. Daar woont een kleermaker die hem kan helpen: zijn broer is de tuinopzichter van Djamiela, die Ibrahiem stiekem de tuin in kan helpen voor een korte rondleiding voordat Djamiela arriveert.

Geen enkele tuin uit *Duizend-en-één-nacht* wordt in zoveel detail omschreven als de tuin van Djamiela. Ibrahiem noemt de tuin niet voor niets een “paradijs op aarde”.²⁵ De beschrijving van de tuin moet bij de lezer en luisteraar het beeld van de paradijs tuin oproepen aan de hand van typische elementen zoals kunstwerken, waterraden en fonteinen, geometrische patronen, en zeldzame planten en dieren. Zo stuit Ibrahiem in het midden van de tuin van Djamiela op het volgende:

“In het midden bevond zich een vijver, waarnaar een aantal gouden treden, ingelegd met edelstenen, afdaalden. In het midden van de vijver was een fontein met grote en kleine figuren. Het water spoot uit hun mond en veroorzaakte daarbij verschillende fluittonen, zodat een ieder die het hoorde zich in het paradijs waande. Rond het paviljoen liep een gracht met een waterwiel, waarvan de emmers van silver waren en bedekt met goudbrokaat.”²⁶

Deze beschrijving geeft de ideale tuin in de Arabisch-islamitische traditie weer: een tuin onder controle van de mens, en in het bijzonder onder de controle van de man. Een wilde tuin zonder muren is namelijk gevaarlijk, omdat de natuur haar gang kan gaan. De muren zijn een manier om deze wilde natuur te temmen en staan in de literatuur dan ook symbool voor controle. Muren zijn een scheiding tussen de ‘pure’ tuinnatuur en de wilde natuur daarbuiten, met de orde en kunst die worden omschreven in de verhalen als een pronkstuk van perfectie in de overheerste tuin.²⁷

Het beeld van de ommuurde tuin gaat verder dan enkel

Bron: Wikimedia Commons, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Les_arts_de_l'Islam_au_Louvre_\(8060646099\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Les_arts_de_l'Islam_au_Louvre_(8060646099).jpg)

Het verhaal van prins Humāy en prinses Humāyūn, dochter van de koning van China. Hier verklaart Humāy de liefde aan Humāyūn in een tuin. Geschreven door de Perzische dichter Khwaju Kermani (1290-1349).

controle over de wilde natuur. De ommuurde tuin is namelijk een wijdverbreid topos dat verband houdt met het vrouwelijke geslacht. Zo wordt de Heilige Maagd Maria in de christelijke iconografie vaak afgebeeld in een *hortus conclusus*, een ommuurde tuin. De bloemen symboliseren haar maagdelijkheid en de tuin is haar baarmoeder, en deze worden beschermd door de tuilmuren.²⁸ In de verhalen van *Duizend-en-één-nacht* komt deze symboliek ook terug. Maagdelijke dochters en prinsessen worden regelmatig opgesloten in huizen of paleizen door hun vaders of koningen, maar kunnen relatief vrij wandelen in de aangrenzende, ommuurde tuinen. Een vrouw als Daliela is hierop een uitzondering, aangezien zij de controle heeft over haar eigen seksualiteit en tuinruimte en niet onder toezicht staat.²⁹ Bovendien toont *Het verhaal van Ibrahiem en Djamiela* dat de tuin, ondanks de muren, kan worden binnengedrongen: Ibrahiem kan onopgemerkt de tuin binnenkomen om zijn liefde te verklaren aan

>>

Djamiela, omdat deze tuin niet onder streng toezicht van haar vader staat.

De vraag is wie in dit verhaal de controle heeft over de tuinruimte. In het verhaal wordt Djamiela, net als Daliela, als tuineigenares aangeduid. Na de beschrijving van haar tuin staat haar eigenaarschap echter impliciet ter discussie:

“Toen de jongeman dit [de tuin] zag, was hij verrukt. Hij ging weer in de ingang van de tuin zitten. De bultenaar [de tuinopzichter] kwam naast hem zitten en vroeg: ‘Wat vind je van mijn tuin?’³⁰

Zoals de passage toont, eigenen de mannen zich op subtiële wijze de tuinruimte toe in het verhaal. De tuinopzichter helpt Ibrahiem stiekem de tuin in, zonder dat Djamiela als tuineigenares hier kennis van heeft. Vervolgens benoemt de tuinopzichter de tuin als zijn bezit. Dit toe-eigenen blijkt ook in een soortgelijk liefdesverhaal, *Het verhaal van Ardasjier en Hajaat an-Noefoes*, waarin mannen beslissingen nemen over de tuin zonder toestemming van de tuineigenares. In dit verhaal vormt prinses Hajaat an-Noefoes net als Djamiela een gevaar vanwege haar haat jegens mannen. De prinses trekt zich regelmatig terug in haar tuin. Aan het einde van het verhaal weet prins Ardasjier haar toch te overtuigen van de goede aard van mannen door een afbeelding op de tuinmuren te laten schilderen, zonder haar toestemming.³¹

Ondanks de toe-eigening van de tuin door mannen wordt het vrouwelijke lichaam van Djamiela nadrukkelijk verbonden aan de tuin. Haar lichaam wordt namelijk omschreven aan de hand van natuurmetaforen. Als Ibrahiem voor de tweede keer haar tuin insluip, arriveert Djamiela met haar ‘slavinnen’. Hij verschuilt zich tussen de bladeren van een boom en bekijkt haar terwijl zij met de ‘slavinnen’ gaat dansen en daarbij haar bovenkleding uittrekt. Ibrahiem vergelijkt haar borsten met granaatappels, haar gezicht met een blanke volle maan, en haar dansbewegingen met het wiegen van een wilgentak; ze is zo volmaakt als de ideale tuin.³² Daarnaast worden deze tuinscènes onderbouwd met erotische elementen zoals bloem- en fruitmotieven: Ibrahiem plukt bij aankomst in de tuin het fruit uit de bomen en geniet hiervan, en het vrouwelijke lichaam wordt later in het verhaal vergeleken met de bloemen en het fruit dat in de tuin groeit. Kortom, aan de hand van fruit- en bloemmetaforen vervaagt de scheiding tussen het vrouwelijke lichaam en de tuinnatuur en worden de vrouw en haar lichaam symbolisch verbonden aan de tuin.

Aan het begin van *Het verhaal van Ibrahiem en Djamiela* heeft Djamiela controle over haar eigen lichaam, seksualiteit en maagdelijkheid. Haar keuze om mannen af te wijzen en mannen af te schrikken, toont hoe een vrouw als Djamiela beslissingen maakt over haar seksualiteit. Daarmee vormt ze wel, net als Daliela uit *Het verhaal van Aziez en Azieza*, een gevaar voor het patriarchale systeem: Daliela en Djamiela zijn twee angstaanjagende uitzonderingen in *Duizend-en-één-nacht*, en voor het mannelijke publiek een voorbeeld van wat kan gebeuren als vrouwen buiten het normale werken van het patriarchale systeem treden.³³ Toch blijkt Djamiela's haat jegens mannen een list om mannen af te schrikken, omdat zij wachtte op haar ware geliefde Ibrahiem. Het einde

van het verhaal is tumultueus: de geliefden besluiten te vertrekken uit de tuin om te trouwen, maar Djamiela wordt door haar neef as-Sandalani ontvoerd omdat hij met haar wil trouwen. Ibrahiem wordt gearresteerd voor een moord die niet hij, maar as-Sandalani heeft gepleegd. Kalief Haroen ar-Rasjied zorgt voor een gelukkig einde van dit liefdesverhaal, als hij de geliefden redt en ze met elkaar herenigt.

Conclusie

Beschrijvingen van tuinen uit *Duizend-en-één-nacht* benoemen het fluiten van de vogels, het kletteren van het water en de geur van de bloemen, maar het is bovenal de oogverblindende schoonheid van de vrouw die de aandacht trekt. De literaire vrouw is een haast essentieel onderdeel in de beschrijving van tuinen in de verhalen van *Duizend-en-één-nacht*. Aan de hand van *Het verhaal van Aziez en Azieza* en *Het verhaal van Ibrahiem en Djamiela* is in dit artikel getoond hoe de tuinen in deze twee vertellingen worden gepresenteerd als een setting verbonden aan het vrouwelijke geslacht, en daarmee een *gendered space* zijn. De literaire vrouw wordt namelijk door topoi als de ommuurde tuin en natuurmetaforen verbonden aan de tuin. Enerzijds toont *Het verhaal van Aziez en Azieza* hoe Daliela door haar kennis over de natuur met subtiële literaire motieven wordt verbonden aan de tuin. Anderzijds zijn er vrouwen als Djamiela en Hajaat an-Noefoes wier lichaam wordt omschreven aan de hand van natuur- en tuinmetaforen en daarmee op symbolische wijze verbonden worden aan de tuinsetting.

De twee verhalen tonen bovenal hoe de tuin, ondanks een paradijselijk uiterlijk, voor mannen een gevaarlijke ruimte kan zijn. De tuinen van deze verhalen zijn een plek van vrouwelijke dominantie, een oord waar de man zich overgeeft aan de vele verleidingen en zijn verstand verliest – met, in het geval van Aziez, nare gevolgen. Daliela en Djamiela zijn een uitzondering op de regel: normaliter worden vrouwen in *Duizend-en-één-nacht* opgesloten in het huis of een paleis. Deze personages tonen echter dat de tuin, hoewel ommuurd en aangesloten op een huis of paleis, grenzeloos is: de man kan ongezien over de muur klimmen en de vrouw in het geheim ontmoeten in de tuin, zonder dat zij onder toezicht staat van haar vader of koning. De tuin is daarmee een mysterieus en sensueel oord en de perfecte plaats voor geliefden om elkaar stiekem te ontmoeten.

Zoebaida, Daliela, Djamiela en Hajaat an-Noefoes zijn enkele voorbeelden van de vrouwen die voorkomen in de tuinen uit de verhalen van Sjahrazad. Hun rol en lichaam in de tuinsetting dienen als goede en slechte voorbeelden voor koning Sjahriar: vrouwen als Djamiela en Hajaat an-Noefoes lijken op het eerste gezicht kwaadaardig vanwege hun mannenhaat en geweldpleging, maar aan het einde van hun verhalen trouwen deze vrouwen met de held van het verhaal en passen daarmee weer perfect in het normale patriarchale systeem van *Duizend-en-één-nacht*.³⁴ Een vrouw als Daliela, daarentegen, is een waarschuwing. *Het verhaal van Aziez en Azieza* toont immers de extreme gevolgen van losbandige vrouwelijke seksualiteit, namelijk castratie. Aan de ene kant laten de verhalen van Zoebaida en Djamiela zien hoe de tuin,

hoewel gevaarlijk geacht, juist ook een plek voor de liefde kan zijn. De tuin uit *Het verhaal van Aziez en Azieza*, aan de andere kant, dient als een waarschuwing voor koning Sjahriar. ///

Noten:

- ¹ R. van Leeuwen (vert.), *De vertellingen van Duizend-en-één-nacht* (New Delhi 2009) deel 3, 573.
- ² De term 'India' verwijst naar de moderne staat India die in de jaren veertig van de twintigste eeuw onafhankelijk werd. 'Indië', daarentegen, is een historische term die verwijst naar het immense gebied tussen het zuidoosten van Iran en het zuidwesten van China, en het gebied omvat ook een aantal eilanden en eilandgroepen. De term Indië kan echter verward worden met Nederlands-Indië. In dit artikel wordt de term India gebruikt om te verwijzen naar het immense gebied Indië, om verwarring tussen Indië en Nederlands-Indië te vermijden.
- ³ R. van Leeuwen, *De vertellingen van Duizend-en-één-nacht* (New Delhi 2009) deel 1, 9-11.
- ⁴ Van Leeuwen (vert.), *Duizend-en-één-nacht*, 2:364-365.
- ⁵ In dit artikel worden de termen 'slaaf' en 'slavin' beschouwd en gebruikt als literaire concepten, in lijn met de vertaling van *De vertellingen van Duizend-en-één-nacht* van Richard van Leeuwen.
- ⁶ De term subjectiviteit wordt op verschillende wetenschappelijke gebieden toegepast. Voor een overzicht, zie D. E. Hall, *Subjectivity* (New York, Londen 2004).
- ⁷ S. de Beauvoir, *Le deuxième sexe*, vert. Jan Hardenberg (Utrecht 1982).
- ⁸ J. Grossman, 'Infidelity and Fiction: The Discovery of Women's Subjectivity in 'Arabian Nights'', *The Georgia Review* 34:1 (1980) 113-126, aldaar 125-126; Fedwa Malti-Douglas, *Woman's Body, Woman's Word. Gender and Discourse in Arabo-Islamic Writing* (Princeton 1991) 23.
- ⁹ T. Shamma, 'Women and Slaves: Gender Politics in the Arabian Nights', *Marvels & Tales* 31:2 (2017) 239-260, aldaar 240-246.
- ¹⁰ A. Gaul, 'Shahrazad's Pharmacy: Women's Bodies of Knowledge in "The Tale of the Porter and the Three Ladies"', *Middle Eastern Literature* 19:2 (2016) 185-205, aldaar 200-201.
- ¹¹ R. van Leeuwen, *The Thousand and One Nights. Space, Travel and Transformation* (New York, Londen 2007) 90-91; U. Marzolph en R. van Leeuwen (red.), *The Arabian Nights Encyclopedia. Volume 1* (Santa Barbara 2004) 564-566. Zie ook J.A. Bellamy, 'Sex and society in Islamic popular literature' in: A.L. Al-Sayyid Marsot (red.), *Society and the sexes in mediaeval islam* (Malibu 1979).
- ¹² Marzolph en Van Leeuwen (red.), *The Arabian Nights Encyclopedia*, 561-563.
- ¹³ Ook in het Byzantijnse onderzoeksveld is aandacht voor de relatie tussen de tuinsetting en de vrouwelijke seksualiteit. Literaire tuinen worden door erotische ondertonen in de beschrijvingen nauw verbonden met het lichaam van het vrouwelijke personage. Zie A.R. Littlewood, 'Romantic Paradises: The Role of the Garden in Byzantine Romance', *Byzantine and Modern Greek Studies* 5:1 (1979) 95-114 en Ch. Barber, 'Reading the Garden in Byzantium: Nature and Sexuality', *Byzantine and Modern Greek Studies* 16 (1992) 1-19.
- ¹⁴ Van Leeuwen (vert.), *Duizend-en-één-nacht*, 1:644.
- ¹⁵ Van Leeuwen, *The Thousand and One Nights*, 93.
- ¹⁶ In *Duizend-en-één-nacht* zijn er vele mannelijke tuinopzichters en tuiniërs die de helden van de verhalen in het geheim helpen om in de tuinen van vrouwen te komen. Er is slechts één vrouwelijke tuinopzichter in de verhalenverzameling. In *Het verhaal van de gestolen beurs* moet zij voor de rechter komen vanwege een misverstand tussen haar en enkele mannen.
- ¹⁷ Van Leeuwen, *The Thousand and One Nights*, 93.
- ¹⁸ Shamma, 'Women and Slaves', 239-241, 243-244.
- ¹⁹ Van Leeuwen (vert.), *Duizend-en-één-nacht*, 1:651.
- ²⁰ A. Schippers, 'Short Poems in Andalusian Literature. Reflections on Ibn Hafāga's Poems about Figs', *Quaderni di Studi Arabi* 5/6 (1987-1988) 708-717, aldaar 710-711; G.J. van Gelder, *Of Dishes and Discourse. Classical Arabic Literary Representations of Food* (Richmond 2000) 118. Voor een voorbeeld van de vergelijking tussen borsten en granaatappels in een gedicht uit *Duizend-en-één-nacht*, zie Van Leeuwen (vert.), *Duizend-en-één-nacht*, 3:573.
- ²¹ Gaul, 'Shahrazad's Pharmacy', 90.

- ²² A.H. King, *Scent from the Garden of Paradise: Musk and the Medieval Islamic World* (Leiden 2017) 292-313.
- ²³ R. Schulze, 'Images of Masculinity in the Arabian Nights' in: U. Marzolph en R. van Leeuwen (red.), *The Arabian Nights Encyclopedia* (Santa Barbara 2004) 46-50, aldaar 48.
- ²⁴ Aziez wordt in literaire behandelingen van *Duizend-en-één-nacht* getypeerd als een antiheld, een zwak en passief personage dat dient als een slecht voorbeeld voor mannen, in tegenstelling tot helden als Taadj al-Moeloek en Ibrahim. Zie Peter Heath, 'Romance as Genre in "The Thousand and One Nights". Part II', *Journal of Arabic Literature* 19:1 (1988) 1-26, aldaar 17-18.
- ²⁵ Van Leeuwen (vert.), *Duizend-en-één-nacht*, 3:836.
- ²⁶ Van Leeuwen (vert.), *Duizend-en-één-nacht*, 3:836. De beschrijving van deze tuin uit *Duizend-en-één-nacht* is spectaculair en onrealistisch. Toch zou er volgens de Arabische overlevering zo een spectaculaire tuin hebben bestaan, namelijk de tuin van de Abbasidische kalief al-Muqtadir (reg. 908-932). Bezoekers van zijn tuin zouden worden geïmponeerd door een mechanische boom met fluitende vogels die verscheen als de kalief hiervoor het sein gaf. Deze tuin is echter nooit gevonden. Zie: Dede Fairchild Ruggles, *Islamic Gardens and Landscapes* (Philadelphia 2008) 78-79.
- ²⁷ Barber, 'Reading the Garden in Byzantium', 7-8; Van Leeuwen, *The Thousand and One Nights*, 104.
- ²⁸ B.G. Walker, *The Woman's Dictionary of Symbols and Sacred Objects* (New York 1998) 425; A. Willemsen, *Middeleeuwse tuinen. Aardse paradijzen in oost en west, 1200-1600* (Leiden 2019) 71-73.
- ²⁹ Van Leeuwen, *The Thousand and One Nights*, 102-105.
- ³⁰ Van Leeuwen (vert.), *Duizend-en-één-nacht*, 3:836. In de Arabische versie: كيف ترى بستانى? (Kayfa tarā bustānī?). Letterlijk: Hoe zie je mijn tuin?
- ³¹ Van Leeuwen (vert.), *Duizend-en-één-nacht*, 3:148-153.
- ³² Van Leeuwen (vert.), *Duizend-en-één-nacht*, 3:383-389.
- ³³ Shamma, 'Women and Slaves', 239-241; Marzolph en Van Leeuwen (red.), *The Arabian Nights Encyclopedia*, 564-566.
- ³⁴ Shamma, 'Women and Slaves', 257-258.

Ellen Joosten (2000) heeft in 2021 haar bachelor Geschiedenis afgerond aan de Radboud Universiteit Nijmegen en volgt daar momenteel de master *Ancient and Medieval Mediterranean World*. De basis voor dit artikel is haar bachelorscriptie 'Het vrouwelijke paradijs. Vrouwelijke seksualiteit in de tuinen van *Duizend-en-één-nacht* en middeleeuwse islamitische tuinen'.

Contact: ellen.joosten@ru.nl

Genderview Esther Captain

Het helen en herstellen van koloniale geschiedenissen

Esther Captain is als senior onderzoeker werkzaam bij het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) in Leiden. Zij was als projectleider en onderzoeker betrokken bij het onderzoek 'Onafhankelijkheid, dekolonisatie, geweld en oorlog in Indonesië, 1945-1950' dat werd uitgevoerd door het KITLV samen met het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies en het Nederlands Instituut voor Militaire Historie. In februari 2022 werd het slotwerk *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* gepresenteerd. Samen met Onno Sinke schreef Captain het boek, *Het geluid van geweld. Bersiap en de dynamiek van geweld tijdens de eerste fase van de Indonesische revolutie, 1945-1946* dat in juni 2022 uitkwam.

/ Greetje Bijl /

Wat zie jij als rode draad door je loopbaan?

Als je mijn loopbaan reconstrueert, lijkt het alsof het om een vloeiende lijn gaat, terwijl er breuken en omwegen in zitten die eveneens betekenisvol zijn. Ook voor mij gold lange tijd het bekende verhaal van tijdelijke aanstellingen. Nadat ik in 2002 was gepromoveerd, ging ik niet werken bij de universiteit, maar bij het Indisch Herinneringscentrum in Den Haag, dat de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië, Bersiap-periode, dekolonisatie en migratie levend houdt. Dat was een bewuste keuze, omdat ik graag wilde werken met de Indische gemeenschap. In 2006 zette het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) de subsidie van het Indisch Herinneringscentrum stop wegens frauduleuze praktijken van de directeur. Ik had er net een vaste baan, maar stond weer op straat. Gelukkig vroeg het ministerie van VWS mij om bij hen te komen werken als projectleider bij het programma 'Erfgoed van de oorlog', van 2007 tot en met 2010. Daarna heb ik van 2011 tot en met 2016 als hoofd onderzoek gewerkt bij het Nationaal Comité 4 en 5 mei. Ondanks dat ik daar ook een vaste baan had, heb ik besloten om weg te gaan, aangezien onderzoeksresultaten vrijwel geen opvolging kregen. Vervolgens werkte ik drie jaar in een managementfunctie bij de Hogeschool van Amsterdam, als hoofd kenniscentrum.

Voor mij was het toen niet meer zo vanzelfsprekend dat ik weer in onderzoek terecht zou komen. Totdat de regering in 2016, na het verschijnen van het proefschrift van Rémy Limpach *De brandende kampons van Generaal Spoor* en de

Fotograaf: Suzanne Liem

Esther Captain

rechtszaken van de Stichting Nederlandse Ereschulden tegen de Nederlandse staat, eindelijk het besluit nam historisch onderzoek naar de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog te financieren. Ik werd gevraagd om deel uit te maken van de onderzoeksgroep bij het programma 'Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Geweld en Oorlog in Indonesië, 1945-1950'. Sinds drie jaar heb ik een vaste aanstelling bij het KITLV. Mijn deelstudie naar het geweld tijdens de Bersiap is inmiddels afgerond en heeft veel aandacht gekregen in de media.

In januari 2022 ontstond ophef over het gebruik van het woord 'Bersiap' bij de opening van de tentoonstelling 'Revolusi! Indonesië onafhankelijk' in het Rijksmuseum. Wat betekent Bersiap? Het Maleise woord Bersiap betekent 'Sta paraat' of 'Wees waakzaam' en was een strijdkreet in de onafhankelijkheidsoorlog in Indonesië. Het woord wordt gebruikt om de

periode van chaotisch geweld na het uitroepen van de onafhankelijkheid in 1945 aan te duiden. Er wordt gezegd dat het woord een racistische lading zou hebben als je het uitlegt als alleen Indonesisch geweld, maar daar was geen sprake van: het ging om een soort burgeroorlog waar meerdere partijen (Indonesisch, (Indo-)Europees, Moluks, Japans, Brits-(Indisch) en Chinees) tegenover elkaar stonden.

In ons boek *Het geluid van geweld* brengen we naar voren dat in historiografisch opzicht Bersiap geen afzonderlijke periode was, maar het eerste deel van de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd. Voor de Nederlandse, Molukse en Indo-Europese herinneringsgemeenschap, maar ook voor Indonesiërs en Chinezen in Nederland, is het van belang om de term Bersiap te blijven gebruiken. Zij hebben die strijdkreet namelijk zelf gehoord en vervolgens het geweld daarvan ondervonden.

In het slotwerk *Over de grens* wordt het woord ‘oorlogsmisdaden’ niet genoemd. Daar ontstond discussie over. Waarom spreken jullie niet van oorlogsmisdaden?

In het onderzoek gebruiken wij de term ‘extreem geweld’, waar wij ook oorlogsmisdaden toerekenen. Extreem geweld is per definitie een oorlogsmisdad. Het lastige van de term oorlogsmisdad is dat je het onderzoek dan in een beperkt juridisch kader plaatst. Wij willen het debat juist in de samenleving en met de Nederlandse regering voeren. Maar sommige mensen hebben dit opgevat als een teken dat wij het woord ‘oorlogsmisdaden’ om politieke redenen niet wilden gebruiken.

Hoe werden jullie boek *Het geluid van geweld* en het slotwerk *Over de grens* ontvangen in de Nederlandse samenleving?

Onze deelstudie *Het geluid van geweld* was constant het middelpunt van discussies in zowel Nederland als Indonesië. Ondanks het gepolariseerde debat in Nederland waren de recensies van zowel de links-progressieve als rechts-conservatieve hoek te spreken over de analyses. Wat betreft het slotwerk *Over de grens*: ik denk dat sommige mensen wel vinden dat Indië-veteranen alsnog de schuld krijgen voor hun optreden in Indonesië. Maar als je de bevindingen van *Over de grens* leest, worden de Nederlandse politici en de militaire leidinggevend op hun verantwoordelijkheid aangesproken. Het pleit de uitvoerenden vrij – voor zover individuele militairen niet zelf over de schreef zijn gegaan. In moreel opzicht blijven mensen verantwoordelijk voor hun eigen daden. Maar de Nederlandse politiek en de generaals hebben hen in deze positie geplaatst.

Hoe was het om onderzoek te doen naar geweld tijdens de onafhankelijkheidsoorlog?

Voor een reconstructie van het geweld waren we aangewezen op traditionele bronnen, zoals de Nederlandse overheidsarchieven. Die vertegenwoordigen vooral het standpunt van de koloniale overheerser. Halverwege het onderzoek konden we vanwege corona niet meer naar Indonesië reizen, waardoor we aangewezen waren op online bronnen.

Ook de inhoud van het onderzoek maakte het moeilijk: extreem geweld. Viereneenhalf jaar las ik gruwelijke verhalen over geweld tijdens de onafhankelijkheidsoorlog. Dat heeft een weerslag op je als onderzoeker. Het voelde als een zware

Bron: ANRI/PPHOS

De Laskar Wanita (Laswi) Solo krijgt een militaire training. Op de foto krijgen de vrouwen instructies in het gebruik van wapens, circa 1946.

last op mijn schouders. Bij mij speelde ook nog een dubbele laag mee van mijn eigen familieverhaal. Als er wordt geschreven over een bepaalde plek in Jakarta waar geweld tijdens de Bersiap heeft plaatsgevonden, dan voelde ik als het ware de dreiging van de strijdende partijen die door de straten steeds dichterbij het huis van mijn familie naderden. Dat was soms beklemmend.

In mijn volgende onderzoek wil ik mij bezighouden met thema's als het helen en herstellen van traumatische koloniale geschiedenissen. Ik hoop dat *Het geluid van geweld* helpt met de verwerking van het koloniale verleden. En dat een nieuwe generatie historici weer met nieuwe vragen komt.

Kan historisch onderzoek helpen bij de verwerking van het koloniale verleden?

Ik heb bij het schrijven van Indische geschiedenis gemerkt dat breuken tussen de generaties van belang zijn om te begrijpen waarom bepaalde kennis niet blijft hangen of niet wordt doorgegeven. Die breuken blijven bestaan, omdat ze niet worden overbrugd en geheeld. Iedere generatie komt weer met dezelfde vragen en probeert daar antwoorden op te formuleren – die overigens weer heel verschillend kunnen zijn.

Het is een drijfveer in mijn loopbaan om die kennis te onderzoeken en toegankelijk te maken door publicaties, exposities of met podcasts. Daarom ben ik benieuwd naar de ontvangst van *Het geluid van geweld* op de Tong Tong Fair, een groot Indo-Europees festival in Den Haag dat al meer dan vijftig jaar bestaat. De schrijfster Marion Bloem organiseert sessies met het thema 'De rugzak van je ouders'. Vanwege mijn onderzoek ben ik als historicus gevraagd om bij die gesprekken te zijn. Marion Bloem is zelf als klinisch psycholoog opgeleid. Zij wil trauma's bespreekbaar maken. Om niet op een anekdotisch niveau te blijven van de individuele ervaringen, heeft zij historici uitgenodigd om de historische context te geven.

Op politiek niveau heeft het onderzoek er voor gezorgd dat minister-president Rutte het regeringsstandpunt uit 1969 heeft herzien en zijn excuses heeft aangeboden aan de bevol- >>

king van Indonesië en ook aan Indië-veteranen. Het effect daarvan is niet te onderschatten. Symbolisch gezien is dat erg belangrijk. Het kan een ingrediënt zijn voor verwerking. Misschien niet voor individueel trauma, maar wel voor de Indische gemeenschap.

Wie behoren volgens jou tot de Indische gemeenschap in Nederland?

Het hangt af van de definitie die je wilt gebruiken. Voor mij verwijst Indisch primair naar Indo-Europees, dus van gemengde afkomst, diegene met Nederlandse en Indonesische ouders, grootouders of voorouders. De grootte van de gemeenschap hangt af van welke generaties je meetelt. Alleen de generatie van ooggetuigen, of ook de tweede generatie van kinderen, de derde generatie van kleinkinderen of de jonge vierde generatie van achterkleinkinderen die zich bewust Indisch noemt. De jongste generaties, die vrijwel allen in Nederland zijn geboren en getogen, omarmen de Indische (en ook Indonesische) cultuur en geschiedenis, terwijl de eerste en tweede Indische generaties altijd door de Nederlandse overheid is voorgehouden om te assimileren en integreren. De jongere generaties geven een andere invulling aan de levens van hun ouders en grootouders: het overheidsbeleid uit de jaren vijftig dat was gericht op assimilatie noemen sommigen bijvoorbeeld een vorm van onderdrukking.

Qua definitie kun je verder witte Nederlanders die in Indië of Indonesië hebben gewoond en gewerkt en 'verindischt' zijn, ertoe rekenen. En als je een hele brede definitie wilt hanteren, kun je Indië-veteranen erbij voegen. Die veteranen vormen een grote en heterogene groep: het gaat om militairen van het Koninklijk Nederlands Indisch Leger (KNIL) en 'Hollandse jongens' die als oorlogsvrijwilliger of dienstplichtige naar Indonesië zijn gegaan om te vechten voor het behoud van de kolonie. Op een bepaalde manier maken zij ook deel uit van die Indische geschiedenis. De Molukse gemeenschap beschouwt zichzelf doorgaans los van de Indi-

sche gemeenschap, maar bij de derde en vierde generatie zie je nu ook een vermenging met de Indische gemeenschap.

Tien of twintig jaar geleden zou ik de Indië-veteranen er niet bij hebben geteld. Ik ben daarin milder geworden. Nu hangt het er vanaf met wie ik spreek en in welke context. Als je de gemeenschap zo breed trekt, heb je het wel over meer dan een miljoen mensen in Nederland. Iedereen kent wel iemand die daar is geboren en opgegroeid, die daar heeft gewoond en gewerkt of heeft gevochten.

Wat was de belangrijkste conclusie uit jouw proefschrift uit 2002, *Achter het Kawat was Nederland, Indische oorlogservaringen en -herinneringen, 1942-1995*?

Mijn proefschrift ging over de herinneringscultuur van de Japanse burgerinterneringskampen. Het woord 'kawat' betekent in het Indonesisch 'omheining' (van de kampen). Tijdens de Japanse bezetting van Nederlands-Indië werd de Nederlandse bevolkingsgroep door de Japanse bezetter in kampen geïnterneerd en daarmee van de Indonesische bevolking apart gezet. Volgens het Japanse beleid had de westerse bevolkingsgroep geen plaats in Azië. Voor de geïnterneerde mensen was dit ontzettend confronterend en ze moesten in de burgerkampen onder vreselijke omstandigheden leven. Kawat zag ik ook als een metafoor van het koloniale leven van vóór de Japanse bezetting, waarin de Europeanen een geïsoleerd leven leidden. In de kampdagboeken en de memoires kwam naar voren dat de Europeanen en Indonesiërs zich eigenlijk in gescheiden werelden bevonden. Er was geen direct contact met het grootste deel van de Indonesische bevolking, en zeker niet op een gelijkwaardige manier.

Veel Nederlanders zagen niet in dat zij deel uitmaakten van een structureel gewelddadig systeem, dat was gebaseerd op ongelijkheid tussen Nederlanders en Indonesiërs. Sommigen dachten oprecht daar iets goeds te brengen en hadden er geen oog voor dat het geen samenwerking was, maar een overheersing met geweld. Dat is tragisch.

Het is heel lastig om een koloniaal systeem te doorgronden, omdat je in een analyse zaken beschrijft en daarmee eigenlijk 'vastzet' of poneert. Maar zodra je het opschrijft zie je ook weer alle uitzonderingen op die regel. De Indische of Indo-Europese groep had bijvoorbeeld door haar dubbele afkomst mogelijkheden om grenzen te doorkruisen. Daarom is een intersectionele analyse belangrijk. Je kunt laten zien hoe de koloniale samenleving stelde op een ongelijkwaardig systeem gebaseerd op allerlei kenmerken zoals etnische herkomst, uiterlijke kenmerken, gender, seksualiteit, klasse, leeftijd, opleiding. Zo stonden Indonesiërs in de koloniale maatschappij in principe onderaan de maatschappelijke ladder, maar adellijke Indonesiërs uit de vorstenhuizen zoals sultans en prinses werkten met Nederlanders samen in het besturen van de kolonie. Deze adellijke families hadden daardoor wel toegang tot macht en rijkdom binnen het koloniale bestel.

Hoe verhoudt *Het geluid van geweld* zich tot jouw proefschrift?

Het zijn verhalen die chronologisch op elkaar aansluiten, maar het zijn verhalen over twee heel verschillende tijdperken. Mijn proefschrift gaat over de afsluiting van het Nederlandse koloniale tijdperk, terwijl *Het geluid van geweld* zich

Boekpresentatie van *Het geluid van geweld* aangeboden aan Frans Leidelmeijer in het Nationaal Militair Museum in Soesterberg. Van links naar rechts: Esther Captain, Frans Leidelmeijer en Onno Sinke (mede-auteur).

Fotograaf: Robert Tjalondo

toelegt op de eerste fase in de onafhankelijkheidsstrijd naar een nieuw Indonesië: het einde van Nederlands-Indië en het begin van Indonesië als jonge natie. Het is een breuk in de geschiedenis. En ik ben erg geïnteresseerd in breuken in de geschiedenis.

Voor mij was het onderzoek naar Bersiap een hele omslag, omdat het met de nadruk op de reconstructie van geweld een militaire invalshoek had. Het onderzoek naar Bersiap had ik het liefst meer zoals mijn proefschrift willen doen. Daar heb ik gekeken naar gevangenschap en hoe mensen daarmee omgaan, maar ook de nasleep ervan en de doorwerking in de huidige samenleving. Ik vind een analyse of duiding van gevangenschap, zoals in mijn proefschrift, dan wel geweld, zoals in *Het geluid van geweld*, interessanter dan het precies reconstrueren ervan. Beide onderzoeken bevestigen het beeld van isolement waarin de Europese groep in Indië en later Indonesië leefde.

Was er aandacht voor een genderanalyse in het onderzoek naar het geweld in de Bersiap-periode?

In het onderzoek was niet alleen een genderanalyse, maar ook een intersectionele analyse belangrijk, vooral voor het deel over de vooroorlogse Nederlands-Indische samenleving. Gender was een van de aspecten die doorslaggevend waren voor de plek van een persoon in de koloniale samenleving naast onder meer etnische afkomst, klasse, seksualiteit, leeftijd en uiterlijke kenmerken. De verwevenheid van factoren bepaalde de bewegingsruimte van iemand in de koloniale samenleving. Een vrouw die ‘donkerder’ van uiterlijk was, had minder mogelijkheden dan een witte vrouw, maar een ‘donkere’ vrouw kon haar kansen wel vergroten met een hoge opleiding. Je positie kon constant verschuiven afhankelijk van verschillende factoren.

In de reconstructie van het geweld is de analyse platter. Veelal waren de daders van extreem geweld mannen. Het clichébeeld bestaat dat als het gaat om geweld van de Indonesische kant het vooral jonge, losgeslagen, mannen waren, maar er waren ook mannen tussen de dertig en veertig jaar met gezinnen en banen als taxichauffeur, onderwijzer en suikerhandelaar bij betrokken. Het Indonesische geweld was gericht tegen iedereen die had meegewerkt met het koloniale regime, of daarvan werd verdacht: Europeanen, Indo-Europeanen, Molukkers, Indonesiërs en Chinezen of iedereen die de onafhankelijkheid van Indonesië in de weg zou staan. Maar er vielen veel onschuldige slachtoffers, zoals kinderen en baby's: ongewapende slachtoffers die je niet verantwoordelijk kan houden voor een koloniaal bestel, maar die wel op een gruwelijke manier zijn afgeslacht. De dichotomie van slachtoffer en dader fluctueert: daders van geweld kunnen zelf slachtoffer zijn geweest.

Was er sprake van seksueel geweld tegen vrouwen?

Seksueel geweld kwam veelvuldig voor. Er zijn beschrijvingen in dagboeken van veteranen die vaak worden herhaald over het beschadigen van geslachtsdelen, borsten die werden afgesneden en andere gruwelijkheden. Maar het seksuele geweld betrof niet alleen vrouwen maar ook mannen. Het taboe op seksueel geweld tegen mannen is nog groter dan bij vrouwen.

Het beschadigen van de geslachtsorganen is ook een symbolische daad. Zonder de reproductieve organen kan een bevolkingsgroep zich niet voortplanten. In het koloniale stelsel waarin een kleine groep witte Europeanen de macht had over een enorme bevolking van miljoenen mensen, werd als het ware symbolisch tegen die witte groep gezegd: “Jullie hebben geen toekomst in dit land.”

Welke rol speelden vrouwen in de onafhankelijkheidsstrijd van Indonesië?

Zij waren een integraal onderdeel van de vrijheidsstrijd. In ons onderzoek is aandacht voor ‘Laskar Wanita’, de vrouwelijke strijders die in de Indonesische revolutie een rol hebben gespeeld. In het boek staan foto's van jonge Indonesische vrouwen met revolvers in de hand; zij krijgen instructies in het gebruik van wapens. In hoeverre ze echt gewapende strijd hebben gevoerd is mij niet bekend. Op de foto's paraderen vrouwen ook met de bamboe roentjing, een scherp gepunte bamboespeer die het symbool vormt voor de strijd.

De betrokkenheid van vrouwen in de Indonesische revolutie is symbolisch belangrijk om de eenheid van de natie te laten zien. Indonesië laat zo zien dat ze een moderne natie staat in wording is, waarin iedereen vrij en onafhankelijk is. Het rekent af met het feodale stelsel, waarin de oude adel en aristocratie het voor het zeggen hadden en ook tot slaaf maakten voor zich lieten werken. Voor iedereen moest er een plek zijn in het onafhankelijke Indonesië: voor jongeren en ouderen, mannen en vrouwen, alle verschillende klassen.

Hoe zie jij de rol van historici in de geschiedschrijving van de kolonisatie?

Elsbeth Locher-Scholten aan de Universiteit Utrecht was in de jaren zeventig een van de eerste onderzoekers, samen met Jur van Goor en Maarten Kuitenbrouwer, die zich met de geschiedenis van Indonesië bezig gingen houden. Koloniale geschiedenis werd een nieuw vakgebied, maar hun onderzoek richtte zich nog vooral op de Nederlandse groep daar. Er ontstond een soort verkokering: koloniale geschiedenis kwam los te staan van vaderlandse geschiedenis, terwijl alles juist met elkaar verstrengeld was. Het beeld van Nederland als tolerante natie met een zogenoemde beschavingsmissie, met mensenrechten hoog in het vaandel; hoe verhield dit zich tot de gewelddadige koloniale bezetting van Indonesië? Het hoort bij de ontwikkeling van een vakgebied dat er voortschrijdend inzicht ontstaat. Meer diversiteit onder de historici had dit proces sneller kunnen laten verlopen. Het is belangrijk om er bewust van te zijn hoe structuren uit het verleden nog steeds doorwerken in het heden. En die structuren zijn taai, daarvoor heb je kritische mensen nodig, mét macht om daar doorheen te breken. Maar kritische mensen met een andere blik, dus geen man met zes vinkjes, komen doorgaans minder gemakkelijk de gevestigde orde binnen.

Vanwaar de recente aandacht in de Nederlandse samenleving voor het koloniale verleden en het geweld dat daarmee verbonden was?

Ik geloof niet dat we dat nu pas ontdekt hebben. Direct na de onafhankelijkheidsoorlog is in 1949 ook al onderzoek naar >>

Nederlands geweld ingesteld, daarna opnieuw in 1969. Het eerste rapport is in een spreekwoordelijke lade verdwenen, maar dit jaar opnieuw als bronnenpublicatie uitgebracht.¹ Er wordt altijd gezegd: “Er is gezwegen”, maar dat is niet zo. Mijn metafoor is: “Er werd gefluisterd, maar er is niet gefluisterd.” Wel zijn er nu meer stemmen gekomen en die zijn harder gaan schreeuwen. Onder invloed van maatschappelijke ontwikkelingen zoals Black Lives Matter en #MeToo worden groepen die gewend zijn het woord te krijgen en gehoord te worden, gedwongen om te luisteren.

Ook rechtszaken zijn belangrijk geweest voor het genereren van aandacht, zoals de rechtszaak die de stichting Nederlandse Ereschulden met succes heeft aangekaart tegen de Nederlandse staat onder leiding van advocaat Liesbeth Zegveld. De rechtspraak loopt vaak voor op de geschiedwetenschap.

Daarnaast zijn documentairemakers en journalisten belangrijk geweest. In het populaire domein zorgt bijvoorbeeld de speelfilm *De Oost* uit 2020 ervoor dat opens iedereen het over de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog heeft. De makers van de film zijn zelf mensen uit de derde generatie. Zij kunnen vragen stellen die voor hun ouders en grootouders nog schaamtevol waren: Wat deden jullie eigenlijk? Wel vind ik de film *De Oost* nog vrij traditioneel qua verhaallijn en perspectief: het volgt Nederlandse militairen die de kolonie ‘ontdekken’. Vrouwenrollen zijn clichématig uitgewerkt: de Indonesische vrouw wordt het liefje van een Nederlandse soldaat. Als historicus zou ik het beeld willen nuanceren, maar voor het grote publiek is het interessant genoeg.

Als het gaat over het slavernijverleden, dan gaat het voornamelijk over Suriname en de Caraïben. Hoe zit het met slavernij in de Oost?

De laatste jaren is er een inhaalslag gaande van onderzoek naar slavernij in het Aziatische en Indische Oceaan gebied. Als lid van de regiegroep ben ik, vanuit het KITLV, met het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), de Universiteit van Curaçao en het Nationaal instituut Nederlands slavernijverleden en erfenis (NiNsee), betrokken bij een terreinverkenning naar het Nederlandse slavernijverleden dat de slavernij in de Oost en West in relatie tot elkaar in ogenschouw neemt. Slavernij als wereldwijd fenomeen wordt al langer onderzocht in de geschiedwetenschap, maar de nadruk lag lang op de trans-Atlantische driehoek.

De slavernij in Indonesië kreeg weinig aandacht, onder meer omdat recentere traumatische periodes van geweld, zoals de Japanse bezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog, de dekolonisatieoorlog en de coup in 1965 over de herinnering aan het slavernijverleden heen zijn geschoven.

Daarnaast spelen de gemeenschappen van betrokkenen een grote rol in de herinneringscultuur. In de jaren veertig, vijftig en zestig is de dwang om te assimileren voor Indische Nederlanders heel groot geweest. Als ‘Indo’ moest je Nederlander zijn dan de Nederlanders. Het was ongepast om je te beroepen op een Indische of Indo-Europese identiteit. Over het oorlogsverleden sprak je niet, laat staan over een slavernijverleden in Indonesië. Het cliché is dat mensen met voorouders in Indonesië afstammen van prinsessen of prinsesjes. Zo’n ingreep maakt het tot een verleden waar je wel trots op

kunt zijn. Het is een verzachtende manier om het trauma en de pijn van miskenning aan te kunnen. Die pijn was er ook voor mensen uit Suriname en de Caraïben. Zij omarmen hun slavernijverleden inmiddels steeds meer met trots, als onderdeel van hun Surinaamse of Caribische identiteit.

Ontwikkelingen in de Verenigde Staten vond ik in dit opzicht bijzonder inspirerend. Ik was zo’n 25 jaar geleden voor onderzoek een halfjaar in de Verenigde Staten en het was geweldig om te zien dat ze daar een Black History Month hadden, maar ook een Women’s History Month. Dat had je in Nederland nog niet. In Nederland heb je sinds 2016 de Black Achievement Month in oktober, die voortkomt uit de Black History Month uit 2010. Vooral voor jongeren is het een inspirerende manier om een identiteit vorm te geven die kracht geeft.

Hoe kijk jij naar de aandacht die er is voor de koloniale smetten op het blazoen van feministische rolmodellen uit de geschiedenis, zoals Aletta Jacobs en Belle van Zuylen?

Je bedoelt hoe Aletta Jacobs als een soort prinses in een draagstoel werd rondgedragen in Indonesië? En hoe Belle van Zuylen geprofileerd blijkt te hebben van beleggingen in de slavenplantages? Ik vind dat het hen als personages interessanter maakt, complexer. Je kunt hen met die nieuwe kennis beter in hun tijd plaatsen, al waren er ook toen al mensen die kritisch waren op slavernij en koloniale bezetting. Dan dient de vraag zich aan: hadden ze beter kunnen weten?

Zo’n vraag geeft aan hoe complex hun eigen positie was. Aletta Jacobs was een Joodse vrouw die als vrouw ervoor heeft moeten strijden om een doktersopleiding te volgen, waardoor ze de middelen had om te reizen en een netwerk in de internationale vrouwenbeweging op te bouwen. Zij kon zich verplaatsen naar een plek in de kolonie en kreeg daar een beperkte blik op de koloniale werkelijkheid. Daar zit het belang van een intersectionele analyse, door te laten zien hoe ook zij deel uitmaakte van een koloniaal systeem. Waarom zag ze niet dat de Indonesische mannen en vrouwen niet vrij waren? Dat het Indonesische volk geen zeggenschap had over het eigen bestuur?

Hetzelfde geldt voor Belle van Zuylen, die aan de ene kant werd onderdrukt als vrouw en aan de andere kant deel uitmaakte van een onderdrukkend systeem. Zo kunnen we beter het web van positioneringen tonen en dat is een sleutel om te kunnen begrijpen waarom iemand heeft gehandeld zoals zij heeft gedaan. Het is niet zo erg als vrouwengeschiedenis een bepaalde onschuld zou verliezen. ///

Noten:

¹ M. van der Bent, (red.), *Van Rij en Stam. Rapporten van de Commissie van onderzoek naar beweerde excessen gepleegd door Nederlandse militairen in Indonesië, 1949-1954*, bronnenpublicatie (Amsterdam 2022).

Vrouwen op vredesexpeditie

Het kiesrecht- en vredesactivisme van de International Committee of Women for Permanent Peace (1914-1918)

“Men have made this war; let women make peace – a real and lasting peace”, aldus de Britse feministe Mary Sheephanks in 1915.¹ Tijdens de eerste feministische golf zetten vrouwen zich wereldwijd in voor algemeen (vrouwen)kiesrecht, iets wat na de Eerste Wereldoorlog in veel Europese landen ook werkelijkheid werd. De Eerste Wereldoorlog maakte echter dat niet alleen kiesrecht, maar ook wereldvrede een belangrijk actiepunt van de vrouwenbeweging werd. Dit artikel gaat in op de vraag welke invloed de Eerste Wereldoorlog had op de internationale strijd om het vrouwenkiesrecht en wat voor rol het streven naar een langdurige vrede ging spelen binnen de internationale vrouwenbeweging. Hiervoor wordt het activisme van de International Committee of Women for Permanent Peace (ICWPP) en specifiek hun internationale vredesexpedities tijdens de Eerste Wereldoorlog bestudeerd.

/ Laura Brinkhorst /

Tijdens de eerste feministische golf zetten wereldwijd vrouwen zich in voor algemeen kiesrecht. Hun activiteiten werden begin twintigste eeuw bemoeilijkt door de Eerste Wereldoorlog. In dit licht is het waardevol om te onderzoeken wat de invloed van die oorlog is geweest op het activisme van een vrouwenorganisatie als International Committee of Women for Permanent Peace (ICWPP), en wat voor rol het streven naar vrede in deze periode ging spelen. Specifiek zal daarbij gekeken worden naar de internationale vredesexpedities die een groep vrouwen van de ICWPP in 1915 ondernam en die een uniek fenomeen zijn in de geschiedenis van de vrouwenbeweging.

Over de ICWPP en haar opvolger de Women's International League for Peace and Freedom (WILPF) bestaat een omvangrijke historiografie. Auteurs zoals Leila Rupp, Jo Vellacot, Sara Hellawell, Deborah Stienstra, Catherine Foster en Regina Braker schreven al over de geschiedenis en het activisme van de beweging.² Wat echter ontbreekt zijn gerichte studies naar de Eerste Wereldoorlog. Veel auteurs behandelen deze periode slechts kort en beschrijven hoofdzakelijk de ontstaansgeschiedenis van de organisatie, tussen 1915 en 1919. Analyses van het activisme en met name de vredesexpedities ontbreken of zijn beperkt. Daarnaast valt op dat de ICWPP en de WILPF veelal vanuit Amerikaans perspectief, of beter gezegd dat van Jane Addams, wordt bestudeerd. Jane Addams (1860-1935) was een bekende Amerikaanse

activiste, vooraanstaand lid van de ICWPP en de WILPF en een van de vrouwen die meeging op de vredesexpedities. De verslagen die zij heeft nagelaten vormen voor veel auteurs de voornaamste primaire bronnen, wat ervoor zorgt dat literatuur over ICWPP en WILPF zich meer op de Verenigde Staten richt en minder op Europa. Vandaar dat voor dit artikel is gekozen voor een Europese invalshoek. Er zijn namelijk meer vooraanstaande leden geweest die waardevolle documenten hebben nagelaten. Een van hen was Aletta Jacobs (1854-1929), wiens reisverslagen een mooi inkijkje geven in hoe de vrouwen van de ICWPP tijdens de vredesexpedities te werk gingen. Haar reisverslagen zijn na de vredesexpedities gebruikt voor diverse publicaties in *Internationaal*, het tijdschrift van de ICWPP dat per land een eigen uitgave had. Het tijdschrift was vooral bedoeld voor eigen publiek en het informeren van de achterban over hoe het activisme verliep. We zullen zien dat het activisme per nationale afdeling verschilde en dat dit verband hield met of het om een neutraal of oorlogvoerend land ging. In de neutrale landen was er namelijk zowel ruimte voor kiesrecht- en vredesactivisme en in de oorlogvoerende landen lag de nadruk vrijwel exclusief op vredesactivisme.

Het internationale Vrouwencongres van 1915

Toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak werden veel vrouwenactiviteiten stopgezet, omdat men het niet gepast vond om in oorlogstijd actie te voeren. Er waren echter ook vrouwen die vonden dat er juist in oorlogstijd actie gevoerd moest worden voor vrouwenzaken. Er was dus sprake van verdeeldheid en de Britse socialiste en feministe Emmeline Pethick-Lawrence noemde de internationale vrouwenbeweging aan het begin van de oorlog zelfs “split”.³ De vrouwen die door wilden gaan met acties gingen op zoek naar nieuwe manieren en zij vormden in 1915 de ICWPP.⁴ Deze groep vond ook dat er een internationaal vrouwencongres in oorlogstijd moest plaatsvinden. Alles werd daarom in het werk gesteld om ondanks alle (reis)beperkingen een congres te organiseren.⁵ De vrouwen kozen voor de vredesstad Den Haag in het neutrale Nederland om het congres te houden. Een Nederlands comité werd geformeerd dat over de organisatie ging, bestaande uit dr. Aletta Jacobs, dr. Mia Boissevain, Rosa Manus, Francoïse Jacoba Vattier Kraane-Daendels, Hannah van Biema-Hijmans, Cornelia Ramondt-Hirschmann en Jeanne Carolina van Landschot Hubrecht.⁶ Hiervoor werd op 12 februari 1915 een voorbereidende bijeenkomst georganiseerd waarin het besluit viel om het eerste internationale vrouwencongres zowel over vrede als kiesrecht te laten gaan.

>>

Amerikaanse delegatie voor het internationale vrouwencongres van 1915.

Van links naar rechts: Emmeline Pethick-Lawrence, Jane Addams, Anne E. Malloy, Mary Heaton Vorst and Lillian Kohlhamer.

Het internationale vrouwencongres werd gehouden van 28 april tot en met 1 mei 1915 met als doel te praten over vrede en kiesrecht, om vervolgens de standpunten van vrouwen hierover vast te stellen en die daarna in de internationale politieke arena onder de aandacht te brengen. Meer dan duizend vrouwen uit twaalf neutrale en oorlogvoerende landen namen deel aan het congres. Voor de neutrale landen waren dit Nederland, Denemarken, Zweden, Noorwegen, Armenië en de Verenigde Staten. Voor de geallieerde landen het Verenigd Koninkrijk, België en Italië en voor de centrale mogendheden Duitsland, Oostenrijk en Hongarije. Het congres claimde te spreken namens alle vrouwen ter wereld en had daarmee een internationale insteek. Als men echter kijkt naar de deelnemende landen, wordt al snel duidelijk dat buiten de Verenigde Staten vrijwel alleen Europese landen meededen. De uitspraak dat het congres sprak namens alle vrouwen ter wereld behoeft dus enige nuancerings.

Het congres opende met een duidelijke vredesagenda. Het belang van een wapenstilstand werd besproken en daaropvolgend het standpunt dat een volksvertegenwoordiging controle zou moeten uitoefenen op de buitenlandse politiek. De redenering hierachter was dat oorlog in principe nooit gewenst is, maar in veel gevallen het resultaat is van politieke motieven die niet in het belang van het volk zijn.⁷ Vervolgens verklaarde het congres dat oorlog, “ultima ratio van staatsbeleid der mannen”, waanzin is. Jane Addams merkte bovendien op dat vrouwen in oorlogstijd over het hoofd gezien worden door mannen die het bevel voerden. Hierdoor kregen het lijden van kinderen, ouderen en vrouwen, hongersnood en het zinloze verlies van jonge levens te weinig aandacht.⁸ Dit correspondeert met wat Aletta Jacobs zei over hoe anders mannen en vrouwen tegen oorlog aankijken. Volgens haar waren mannen in de eerste plaats bezig met de materiële resultaten van oorlog, maar konden zij niet zien wat vrouwen zien, na-

melijk het verlies van vaders, zoons, broers en echtgenoten.⁹ Men vond het westerse militarisme bovendien een belediging van het moederschap, omdat oorlog de levens van door vrouwen opgevoede zoons verspilde.¹⁰ De mannelijke politiek moest ervan doordrongen worden dat de baten van oorlog niet in verhouding stonden tot de verliezen. Toch was er een enkele keer ook een ander geluid hoorbaar. Zo zei een Belgische vrouw:

“We cannot demand peace at any price. First of all, we must be given back our country, our prosperity, our well-being. That is all that I have thought of up to now. I cannot think as all of you do; I am Belgian above all.”¹¹

Niet alle vrouwen konden het internationale belang boven het nationale belang stellen. De voornaamste gemene deler was dat de vrouwen van de ICWPP het gevoel hadden dat zij bepaalde belangen hadden die in de mannenwereld niet behartigd werden. Het voornemen om gezamenlijk de situatie van vrouwen wereldwijd te verbeteren was een verenigende factor.¹²

De vrouwen profileerden zich dus duidelijk als pacifistisch, maar hier bleef het niet bij. Er werd namelijk ook gesproken over de verantwoordelijkheid die vrouwen hierin hebben als het vredelievende geslacht. Dit hing sterk samen met een andere grote kwestie binnen de vrouwenbeweging, namelijk kiesrecht. Het verwerven van kiesrecht was voor de oorlog al een zeer belangrijk thema, maar tijdens de oorlog werd het idee dat vrouwelijke deelname aan de internationale politiek een extensie was van hun rol als goede echtgenoten en moeders nog prominenter.¹³ Het moederschapsargument speelde hierin een belangrijke rol. Volgens dit argument zijn vrouwen per definitie vredelievender, omdat zij het vermogen hebben om kinderen te baren en als taak hebben hen te beschermen, waardoor zij van nature neigen naar vrede. Mannen daarentegen hebben een agressievere natuur en neigen naar conflict, iets wat de escalatie tot een wereldoorlog kon verklaren.¹⁴ Veel vrouwen die deelnamen aan het congres zagen oorlog bovendien als een directe bedreiging voor de vrouwenemancipatie, omdat in tijden van oorlog mannen vanwege de heersende sociale gendernormen in alle zaken domineerden waardoor het moeilijk was politieke waarden en normen te veranderen.¹⁵ Vanwege deze dominantie en het moederschapsargument was het dus van groot belang om door te gaan met kiesrechtactivisme, zo vonden de meeste deelnemers. De politieke emancipatie van vrouwen zou immers tot een evenwichtiger politiek en minder conflict in de toekomst leiden.

Dit standpunt werd uiteindelijk vastgelegd, maar er was nog wel discussie over het gelijke belang dat aan pacifisme en kiesrechtactivisme moest worden toegekend. Zo gaf de Duitse feministe Helene Stöckner aan dat het nu niet het moment was voor vrouwen om zich hard te maken voor emancipatie: “Women’s rights remains to be done at another time, for we must not delude ourselves about the results of

the right to a political voice: women's suffrage will not protect us from the outbreak of war."¹⁶ Met andere woorden, eerst moet er vrede zijn en dan pas kon er werk gemaakt worden van vrouwenkiesrecht. Er waren dus ook vrouwen die zeker wel voor politieke emancipatie waren, maar dit tijdens een oorlog niet als hoogste prioriteit zagen. Er lijkt tijdens het congres dus een verschil in opvatting te zijn geweest tussen vrouwen die vonden dat kiesrechtactivisme kon helpen bij hun pacifistische agenda en vrouwen die dit los van elkaar zagen.

Vrouwen uit verschillende landen namen deel aan het congres, zowel uit neutrale als oorlogvoerende landen en daarom was vooraf besloten dat discussies over de voortzetting van de oorlog of de schuldvraag niet welkom waren. Volgens de memoires van de Amerikaanse afgezant Emily Greene Balch hield men zich hier goed aan:

"What stands out most strongly among all my impressions of those thrilling and strained days at the Hague is the sense of wonder at the beautiful spirit of the brave, self-controlled women who dared ridicule and every sort of difficulty to express a passionate human sympathy, not inconsistent with patriotism, but transcending it. There was not one clash or even danger of a clash over national differences."¹⁷

Discussies en spanningen bleven dus uit, ondanks de gemengde samenstelling.

Het congres laat duidelijk zien dat de vrouwen hun activiteiten probeerden te ontplooien in een bredere arena dan daarvoor, namelijk de masculiene wereld van internationale politiek. In de literatuur wordt door Foster en Wilmers bijvoorbeeld gesteld dat kiesrecht en pacifisme hand in hand gingen tijdens het congres. Het een kon niet zonder het ander.¹⁸ In deze visie lijken de twee punten even belangrijk. Als men echter naar het bronmateriaal kijkt, blijkt dat de meeste sessies over het stoppen van de oorlog en het lijden van vrouwen gingen. Bovendien worden in een samenvattend document over het congres tien actiepunten opgesomd waarvan er slechts één specifiek over kiesrecht gaat.¹⁹ Dit gebrek aan kiesrechtgerelateerde actiepunten is iets wat Jane Addams in haar ooggetuigenverslag ook beschrijft.²⁰ Politieke emancipatie was uiteraard een van de fundamenteën waarop vrouwen een vredige toekomst wilden bouwen, maar tijdens het congres ging de aandacht vooral uit naar vrede.

De vredesexpedities

Tijdens het congres werden er een aantal resoluties opgesteld; de huidige oorlog moest opgelost worden met behulp van internationale arbitrage, vrouwen moesten gelijke politieke rechten krijgen en er moest een bond van naties komen. In de internationale politiek werd destijds al gesproken over een bond waarin landen op internationaal niveau met elkaar konden overleggen om oorlog in de toekomst te voorkomen. Daarnaast was er nog een resolutie die geaccepteerd werd, namelijk die van Rosika Schwimmer om na het congres expedities te ondernemen naar neutrale en oorlogvoerende landen om over de vrede te praten.²¹ Dat deze resolutie geaccepteerd werd, was niet vanzelfsprekend. Vooraan-

staande leden zoals Jane Addams en Chrystal Macmillan noemden het "melodramatic, absurd and unpractical".²² Vredesexpedities zouden volgens hen te radicaal zijn. Toch stemden zij, nadat de resolutie door een meerderheid was aangenomen, er mee in om mee te gaan. De groep zou in eerste instantie gezamenlijk alle Europese landen bezoeken, maar om praktische redenen splitsen zij zich op. De eerste groep bestond uit Jane Addams (VS), Alice Hamilton (VS), Aletta Jacobs (Nederland) en Mien van Wulfften Palthe (Nederland) en de tweede groep bestond uit Emily Balch (VS), Chrystal Macmillan (VK), Rosika Schwimmer (Hongarije) en Cornelia Ramondt-Hirschmann (Nederland).²³ Uiteindelijk zouden de vredesexpedities door Europa van mei tot en met juli 1915 duren.

Om de internationale vredesexpedities mogelijk te maken schreven de meest prominente vrouwen direct na het congres regeringsleiders en andere hoogwaardigheidsbekleders aan. Gesprekken werden meestal via Amerikaanse of Nederlandse gezanten geregeld. Blijkbaar was de invloed van voorzitter Jane Addams en vicevoorzitter Aletta Jacobs dermate groot dat zij dit telkens voor elkaar kregen. Opmerkelijk is dat zij expliciet namens het internationale vrouwencongres gesprekken aanvroegen. Ze presenteerden zich dus als eenheid. De expeditie begon met een bezoek aan de Nederlandse minister-president Cort van der Linden. De minister-president leek positief te staan tegenover het voorstel om de neutrale landen te laten bemiddelen in de oorlog. Toen hem werd gevraagd of hij daar actie op zou willen ondernemen plaatste hij echter een kanttekening door te stellen dat er op het "goede moment" gewacht moest worden. Wanneer dit goede moment zou zijn, werd in het midden gelaten.²⁴ In Denemarken en Noorwegen bleken respectievelijk minister van Buitenlandse Zaken Erik Scavenius en koning Haakon VII ook zeer geïnteresseerd te zijn in het plan om via neutrale bemiddeling de oorlog te beëindigen. Beiden hadden echter hetzelfde bezwaar, namelijk dat de relatief kleine Europese landen niet het initiatief konden nemen, maar dat dit van de Verenigde Staten moest komen. Dit was de, toen nog, grootste neutrale mogendheid en veel neutrale landen vonden het de plicht van de Verenigde Staten om dit initiatief te nemen, daarna zouden ze zich zonder bezwaar aansluiten.²⁵

Wat opvalt, is dat Aletta Jacobs in haar verslagen vooral over vrede schrijft. Volgens haar verslagen was dit het hoofdonderwerp tijdens de besprekingen. Slechts incidenteel maakt ze melding van hoe de regeringsleiders over kwesties van vrouwenkiesrecht en emancipatie dachten. In Noorwegen sprak koning Haakon bijvoorbeeld in positieve zin met de vrouwendelegatie over vrouwenkiesrecht. Jacobs maakt hier expliciet melding van omdat van koningen doorgaans werd verwacht dat zij conservatiever waren in vrouwenkwesties. Het enige andere bezoek waarbij ook over vrouwenkiesrecht werd gesproken, was in het Vaticaan. Aldaar werden de vrouwen ontvangen door paus Benedictus XV, ook wel de vredespaus genoemd. Benedictus steunde elke poging tot vrede en nam de suggesties van het congres graag in overweging. Wat betreft de emancipatie van vrouwen vond de paus dat vrouwen zeker meer te zeggen moesten hebben in bijvoorbeeld de opvoeding en het onderwijs van kinderen. Al-

>>

leen toen zij hem zeiden dat volgens het congres vrouwen ook gelijke politieke rechten zouden moeten hebben, “zette hij grootte ogen op”.²⁶ Wat betreft de kiesrecht kwestie kwamen de dames in het Vaticaan dus niet veel verder.

Het eerste oorlogvoerende land dat werd bezocht was Groot-Brittannië. Jacobs vertelt hierover dat het relatief makkelijk was een audiëntie te krijgen met de minister van Buitenlandse Zaken Sir Edward Grey. Wellicht tegen de verwachtingen in, was ook hij positief over de resoluties voor een duurzame vrede, maar benadrukte hij dat het onmogelijk was voor de oorlogvoerende landen om vredesonderhandelingen te beginnen. Dat zou gezichtsverlies betekenen. In plaats daarvan raadde hij aan bij de Amerikanen aan te kloppen en president Woodrow Wilson te vragen of hij namens de neutrale landen een vredesinitiatief zou willen starten.²⁷ Hetzelfde geluid was hoorbaar in Berlijn, waar de vrouwen spraken met de secretaris van buitenlandse zaken Gottlieb von Jagow en bondskanselier Theobald von Bethmann-Hollweg. Deze twee staatsmannen voelden ook sterk de “wenschelijkheid van een spoedige vrede”, aldus Aletta Jacobs, maar gaven wederom aan dat dit niet van de oorlogvoerende landen kon komen.²⁸ Bovendien was het in Duitsland vooral de legerleiding die bepaalde wat er gebeurde in de oorlog, dus het is aannemelijk dat de Duitse politici de vrouwen wel netjes te woord hebben willen staan, maar bij voorbaat al niet van plan waren iets met hun speerpunten te doen. De bondskanselier zou in een persoonlijk onderhoud met Jane Addams nog wel gezegd hebben dat de Verenigde Staten het voortouw moesten nemen om te komen tot een “ehrvoller Friede für alle Länder”.²⁹ In eerste instantie kregen de vrouwen van de ICWPP dus relatief veel positieve reacties op hun expedities.

Een heel ander geluid was echter hoorbaar in Italië waar de vrouwen op 5 en 6 juli spraken met minister van Buitenlandse Zaken de Baron Sidney Sonnino en minister-president Antonio Salandra. Deze gesprekken leidden volgens Jacobs tot niets. Zij wilden niets van vrede of de andere resoluties weten. Opmerkelijk is wat Jacobs schrijft over de Italiaanse vrouwen: “De vrouwen in Italië zijn nog niet zoo ontwikkeld dat de mannen onze besluiten reeds genoeg kunnen appreciëren.”³⁰ Met andere woorden, de Italiaanse vrouwen waren nog niet klaar om zich achter een internationale vrouwen- en vredesbeweging te scharen en de mannen wisten dit. Wie volgens Jacobs ook niets over vrede wilde horen, was de Franse minister van Buitenlandse Zaken Theophile Delcassé. Hij was zeer heftig in zijn verweer tegen vredesonderhandelingen en zei dat Frankrijk zelfs onder de meest gunstige voorwaarden geen vrede wilde aanvaarden. Een gesprek met de Franse premier René Viviani was volgens Jacobs positiever. Hij was gematigder, pacifistisch en feministisch gezind en vooral kalmer dan Delcassé. Hij stond open voor de suggesties van de vrouwendelegatie, maar sloot zich aan bij wat Groot-Brittannië en Duitsland zeiden, namelijk dat het voor het oorlogvoerende Frankrijk onmogelijk was om aan vrede te denken. De legers van de

Tafel met daaraan gezeten de voorzitters en organisatoren van het internationale vrouwencongres van 1915.

landen die deelnamen aan de oorlog hadden zich namelijk op dat moment al ingegraven en er was op veel plaatsen een patstelling ontstaan. Het starten van vredesonderhandelingen zou gezichtsverlies betekenen. Men zou in feite toegeven dat de oorlog op lange termijn niet te winnen was, wat een teken van zwakte was en bovendien de vijand zou kunnen motiveren.³¹

Na afloop van de vredesexpedities waren de vrouwen van de ICWPP ervan overtuigd dat in ieder geval drie van de vijf neutrale Europese landen zouden willen meedoen aan een vredesinitiatief en dat ook de meeste oorlogvoerende landen zo'n initiatief steunden. De enige die nog overtuigd diende te worden, was de Amerikaanse president Wilson, die, zoals de meeste landen hadden aangegeven, de vredesonderhandelingen zou moeten starten. De ICWPP wilde hier graag aan bijdragen. Aletta Jacobs reisde daarom op verzoek van de Nederlandse minister-president Cort van der Linden af naar Washington om met president Wilson te spreken.³² Ongeveer een maand later, op 15 september, had zij een onderhoud met de president. Na haar aangehoord te hebben, zei Wilson dat de Verenigde Staten in ongekende moeilijkheden verkeerden met een van de strijdende partijen en het daarom onmogelijk was nu antwoord te geven op haar vragen. Jacobs schrijft hierover:

“the president was very thankful for the informations I brought, but what his attitude was in the question of peace he could not say a word. Every day that attitude could change according to the circumstances. Even a very superficial and unofficial statement what he was going to do could bind him in a certain degree. He wants to be free to act in the best way as he sees the things himself.”³³

Wat betreft de Verenigde Staten kon men dus voorlopig niets anders doen dan afwachten.

Wat hadden de vrouwen van de ICWPP nu precies bereikt met hun congres en vredesexpedities? Wat in ieder geval snel duidelijk werd, was dat de resoluties van het Vredescongres in Den Haag erg overeenkwamen met de Veertien Punten voor vrede die de Amerikaanse president Wilson drie jaar later, in 1918, presenteerde. Daarin werd bijvoorbeeld ook ge-

pleit voor een permanente internationale vergadering om te bemiddelen bij internationale conflicten. Wilson ontkende destijds dat vredesactivisten hem beïnvloed hadden, maar zoals Rupp ook schrijft, waren de vrouwen van de ICWPP ervan overtuigd dat Wilson dit idee van hen had overgenomen.³⁴ Direct bewijs buiten de verslagen van de vredesexpedities is hier echter niet voor, wat niet wegneemt dat de vredesexpedities *an sich* heel bijzonder zijn geweest, omdat dit één van de eerste keren was dat vrouwen zich in georganiseerd verband op het internationale politieke toneel manifesteerden.

Na de vredesexpedities

Hoewel de vredesexpedities in de zomer van 1915 ten einde liepen, ging het activisme van de vrouwen gedurende de oorlog door. Zo werd vanuit het hoofdkwartier van de ICWPP in Amsterdam vanaf 1916 het blad *Internationaal* uitgegeven wat als doel had de onderlinge banden van nationale afdelingen te versterken en elkaar op de hoogte te houden van de ontwikkelingen rond vrede en kiesrecht in eigen land. De eerste uitgave van *Internationaal* opende met een manifest van de vrouwen die op vredesexpeditie waren geweest, hoofdzakelijk gebaseerd op de verslagen van Aletta Jacobs. Hierin lieten ze hun leden weten dat zij ervan overtuigd waren dat een aantal oorlogvoerende landen positief stond tegenover bemiddeling door neutrale landen. Dit was dé manier om vredesbesprekingen te beginnen. Een enkel neutraal land stond immers niet sterk genoeg en als een van de oorlogvoerende landen vredesbesprekingen zou starten, zou dat gezichtsverlies betekenen.³⁵ Het was volgens de vrouwen in ieder geval duidelijk dat er in Europa meer vredesgezindheid was dan aanvankelijk werd gedacht.

Daarnaast zien we in *Internationaal* twee onderwerpen na 1915 vaak terugkomen: antimilitarisme en in het verlengde daarvan verzet tegen de dienstplicht. De Britse afdeling beargumenteerde bijvoorbeeld dat een algemene dienstplicht voor mannen ondemocratisch en in feite een soort slavernij was, omdat men niet meer over zijn eigen leven kon beslissen.³⁶ Ook kwam het moederschapsargument af en toe terug in de berichtgeving van nationale afdelingen. Zo leverde de Hongaarse afdeling in 1918 een stuk aan getiteld 'Anruf an die Mütter' waarbij vrouwen vanuit hun moederschapsrol werden opgeroepen zich te blijven inzetten voor vrede, ook als de oorlog voorbij was.³⁷ De ICWPP uitte in *Internationaal* ook duidelijk kritiek op de pers. De pers werd namelijk veelal ingezet als propagandamiddel om burgers enthousiast te maken voor de oorlog en het moraal hoog te houden. Nationale afdelingen zoals die van Oostenrijk probeerden middels hun eigen kanalen de echte impact van de oorlog te tonen, zoals het verlies van levens en verwoesting van het land.³⁸ Toch valt het aantal activistische stukken in *Internationaal* mee. Als er dergelijke stukken in staan, hebben die meestal geen internationaal karakter buiten dat er over 'wij' en 'ons' gesproken wordt.³⁹ Het lijkt er op dat het lastig was het internationale karakter van de organisatie vorm te geven.

Veel meer werd er in *Internationaal* gepubliceerd over de organisatie en activiteiten van nationale afdelingen. Zo werd er regelmatig vanuit het bureau gevraagd naar de meningen

van nationale afdelingen over bepaalde kwesties en werd men op de hoogte gehouden van bestuurswisselingen.⁴⁰ Er was duidelijk een voorkeur om nationale afdelingen te laten beschrijven waar zij mee bezig waren. Zodoende konden andere ICWPP-afdelingen zien wat er in andere landen speelde en hoe de gemeenschappelijke speerpunten van het internationale vrouwencongres werden omgezet in nationaal beleid. Ook hielden ze elkaar op de hoogte van binnenlands nieuws over vredes- en vrouwenkwesties, zoals kiesrecht.⁴¹

Nederland en de Scandinavische landen hadden volgens de eerste uitgaven van *Internationaal* de beste start. Zo meldde de Nederlandse afdeling dat zij na het congres sterk was gegroeid. Er waren meerdere theepartijen en lezingen georganiseerd en men had pamfletten verspreid.⁴² Ook in Denemarken was het organiseren van lezingen een succesvol wervingsmiddel. Deze lezingen gingen vaak over pacifisme en kiesrecht, maar ook om bredere thema's zoals internationalisme, internationaal recht, economie, geschiedenis en internationale betrekkingen.⁴³ Wat daarnaast opvalt bij de neutrale landen is dat zij meer met kiesrecht bezig waren dan de afdelingen van oorlogvoerende landen. Voor hen was vrede een minder urgente kwestie en konden ze van emancipatie een grotere prioriteit maken.⁴⁴ Zo meldde de Noorse ICWPP-sectie in 1917 dat er binnen zowel neutrale als oorlogvoerende kringen werd gesproken over arbitrage, democratisering, een vereniging van naties en universeel kiesrecht. Deze zaken leken aan het begin van de oorlog onbespreekbaar, maar de vredesexpedities en nationale ICWPP activiteiten zouden hier een directe bijdrage aan hebben geleverd, aldus een Noors artikel in *Internationaal*.⁴⁵ Dergelijke berichten zien we echter nauwelijks terug in de berichtgeving van oorlogvoerende landen. Het lijkt er dus op dat de nationale afdelingen afhankelijk van de sociale en politieke context (oorlog of neutraliteit) in grote mate zelf bepaalden waar zij in hun activiteiten de nadruk op legden. Samenvattend lag deze nadruk bij de neutrale landen zowel op vrede als kiesrecht en bij de oorlogvoerende landen vrijwel exclusief op vrede.

Conclusie

Dit artikel schetst een beeld van de invloed van de Eerste Wereldoorlog op de internationale strijd om het vrouwenkiesrecht en welke rol pacifisme speelde binnen de ICWPP. Dit is gedaan door specifiek de internationale vredesexpedities in 1915 en daarnaast publicaties uit *Internationaal* te bestuderen. De ICWPP is in 1915 tijdens het internationale vrouwencongres in Den Haag formeel opgericht. Het activisme van het ICWPP kreeg vervolgens allereerst vorm door de Europese vredesexpedities en daaropvolgend door nationaal activisme.

De agenda van het internationale vrouwencongres van 1915 was opgesteld rondom twee speerpunten: vrouwenkiesrecht en vredesactivisme. In de literatuur zijn deze kwesties veelal als verweven en even belangrijk beschouwd, maar het is duidelijk geworden dat er op het congres, tijdens de vredesexpedities én in de artikelen die daarna in *Internationaal* werden gepubliceerd meer aandacht was voor vrede. Het was realistischer voor de vrouwen om de vredesagenda voorrang

>>

te geven aangezien de oorlog hetgeen was waar de Europese regeringsleiders mee bezig waren en daardoor weinig tot geen aandacht voor vrouwenkiesrecht hadden. In zekere zin week de ideologie dus af van de praktijk, alhoewel dit dus ook een strategische keuze genoemd kan worden. Door hierop aan te sluiten, dachten de vrouwen wellicht meer te bereiken dan door ook vrouwenkiesrecht aan te kaarten.

Daarnaast is uit de publicaties uit *Internationaal* gebleken dat het activisme van de ICWPP na de vredesexpedities hoofdzakelijk op nationaal niveau vorm kreeg. Ondanks dat de ICWPP een internationale gemeenschap vormde, hadden de nationale afdelingen veel autonomie en gaven zij het bredere ICWPP-gedachtegoed op hun eigen manier vorm, afhankelijk van hun nationale context. Zo was er in de neutrale landen ruimte voor zowel vredes- als kiesrechtactivisme, maar lag de nadruk bij de oorlogvoerende landen vrijwel exclusief op vrede. Bovendien konden zaken als kiesrecht alleen op nationaal niveau bereikt worden. Daarnaast waren er destijds ook nog geen internationale organisaties als de Verenigde Naties of Europese Unie, waar gelobbyd kon worden voor vrouwenzaken. Als laatste kan geconcludeerd worden dat het ICWPP-activisme en de vredesexpedities unieke gebeurtenissen in de vrouwengeschiedenis zijn geweest, omdat zij ervoor hebben gezorgd dat vrouwen voor het eerst werden toegelaten in de voorheen uitsluitend voor mannen toegankelijke politieke arena. ///

Noten:

- ¹ L. Rupp, *Worlds of Women: The Making of an International Women's Movement* (Princeton 1997) 83 and 85.
- ² L. Rupp, 'Constructing Internationalism: The Case of Transnational Women's Organizations, 1888-1945', *American Historical Review* 99:5 (1994) 1571-1600; L. Rupp, *Worlds of Women: The Making of an International Women's Movement* (Princeton 1997); J. Vellacot, 'A Place for Pacifism and Transnationalism in Feminist Theory: The Early Work of the Women's International League for Peace and Freedom', *Women's History Review* 2:1 (1993) 23-56; S. Hellawell, 'Antimilitarism, Citizenship and otherhood: The Formation and Early Years of the Women's International League (WIL), 1915-1919', *Women's History Review* 27:4 (2017) 1-14; D. Stienstra, *Women's Movements and International Organizations* (Hampshire 1994); C. Foster, *Women of All Seasons: The Story of the Women's International League for Peace and Freedom* (Georgia 1989); R. Braker, 'Bertha von Suttner's Spiritual Daughters: The Feminist Pacifism of Anita Augspurg, Lida Gustava Heymann, and Helene Stöcker at the International Congress of Women at The Hague, 1915', *Women's Studies International Forum* 18:2 (1995) 103-111.
- ³ Foster, *Women of all seasons*, 10.
- ⁴ A. Wilmers, 'Rosa Manus at the 1915 International Congress of Women in The Hague and her involvement in the Early WILPF', 60 en 64.
- ⁵ Rupp, *Worlds of Women*, 26.
- ⁶ Atria, Archief Women's International League for Peace and Freedom (WILPF) (336), inv. nr. 113, International congress of women, Den Haag, april 1915.
- ⁷ Atria, archief WILPF, (336), inv. Nr. 113, International Congress of Women, Den Haag, april 1915
- ⁸ Shields, *Jane Addams*, 35.
- ⁹ W.B. Sharer, 'The persuasive work of organizational names: The Women's International League for Peace and Freedom and the struggle for collective identification', *Rhetoric Review* 20:3 (2001) 234-250, aldaar 240.
- ¹⁰ Hellawell, 'Antimilitarism, citizenship and motherhood', 3.
- ¹¹ Rupp, 'Constructing internationalism', 1589.
- ¹² Rupp, *Worlds of Women*, 130.
- ¹³ Rupp, *Worlds of Women*, 60 en 108.
- ¹⁴ W. Parashar, 'War' in: L.J. Shepard, *Gender Matters in Global Politics* (Oxford 2015) 101 en 108; Hellawell, 'Antimilitarism, Citizenship and Motherhood', 2-4; Braker, 'Bertha von Suttner's Spiritual Daughters', 106.
- ¹⁵ Hellawell, 'Antimilitarism, Citizenship and Motherhood', 4.
- ¹⁶ Braker, 'Bertha von Suttner's Spiritual Daughters', 107.
- ¹⁷ Foster, *Women of all seasons*, 13.
- ¹⁸ Foster, *Women of all seasons*, 10 en 12; Wilmers, 'Rosa Manus', 66.
- ¹⁹ Atria, Archief Women's International League for Peace and Freedom (WILPF) (336), inv. nr. 113, International congress of women: Den Haag april 1915.
- ²⁰ Addams, *Women at The Hague*, 9.
- ²¹ Rupp, *Worlds of Women*, 28
- ²² Stienstra, *Women's movements*, 52.
- ²³ Addams, *Women at The Hague*, 22 en 99.
- ²⁴ Atria, Papers Aletta Henriëtte Jacobs, inv. nr. 0437, verslag van bezoek aan minister-president Cort van der Linden, samen met Jane Addams, Chrystal Macmillan, Rosika Schimmer and Rosa Genoni, 7 mei 1915, Den Haag.
- ²⁵ Atria, Papers Jacobs, inv. nr. 0440, copy van statement aan Emily Balch, Chrystal Macmillan, Cor Ramondt-Hirschmann and Rosika Schimmer door premier Zahle en minister van Buitenlandse Zaken Scavenius in Kopenhagen, 28 mei 1915; J. Addams, *Women at The Hague*, 101.
- ²⁶ Atria, Papers Jacobs, inv. nr. 0439, verslag van haar reis naar Berlijn, Wenen, Bern, Rome, Parijs en Londen van 19 mei tot 18 juni 1915, samen met Jane Addams, Alice Hamilton en Mien van Wulfften Palthe-Broeze van Groenou.
- ²⁷ Atria, Papers Jacobs, inv. nr. 0438, verslag van haar bezoek aan Sir Edward Grey, minister van Buitenlandse Zaken samen met Jane Addams en Rosa Genoni, 14 mei 1915, Londen.
- ²⁸ Atria, Papers Jacobs, inv. nr. 0439, verslag van haar reis naar Berlijn, Wenen, Bern, Rome, Parijs en Londen van 19 mei tot 18 juni, 1915.
- ²⁹ Atria, Papers Jacobs, inv. nr. 0439
- ³⁰ Atria, Papers Jacobs, inv. nr. 0439
- ³¹ Atria, Papers Jacobs, inv. nr. 0439
- ³² Atria, Papers Jacobs, inv. nr. 0445, verslag van haar bezoek aan minister-president Cort van der Linden en de minister van Buitenlandse Zaken Loudon samen met Chrystal Macmillan, 12 augustus 1915.
- ³³ Atria, Papers Jacobs, inv. nr. 0447, verslag van haar bezoek aan president Wilson, 15 september 1915.
- ³⁴ Rupp, *Worlds of Women*, 210 en 211.
- ³⁵ Atria, inv. nr. T-469, 'Manifesto of envoys from international congress of women', *Internationaal*, 1:1 (1916).
- ³⁶ Atria, inv. nr. T-469, 'Enlist in our women's peace army now!', *Internationaal*, 1:1 (1916).
- ³⁷ Atria, inv. nr. T-469, 'Anruf an die Mütter', *Internationaal*, 3:3 (1918).
- ³⁸ Atria, inv. nr. T-469, 'Austria', *Internationaal*, 1:1 (1916).
- ³⁹ Atria, inv. nr. T-469, 'Denmark', *Internationaal*, 1:1 (1916).
- ⁴⁰ Atria, inv. nr. T-469, 'From the bureau', *Internationaal*, 3:3 (1918).
- ⁴¹ Atria, inv. nr. T-469, 'Great Britain', *Internationaal*, 3:1 (1918).
- ⁴² Atria, inv. nr. T-469, 'Netherlands', *Internationaal*, 1:1 (1916).
- ⁴³ Atria, inv. nr. T-469, 'Denmark', *Internationaal*, 1:3 (1916).
- ⁴⁴ Atria, inv. nr. T-469, 'Sweden', *Internationaal*, 1:2 (1916).
- ⁴⁵ Atria, inv. nr. T-469, 'Norway', *Internationaal*, 2:2 (1917).

Laura Brinkhorst (1998) volttooide in 2022 een onderzoeksmaster Geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam en is gespecialiseerd in de politieke geschiedenis van de twintigste eeuw. Momenteel werkt ze aan de Radboud Universiteit als junior docent en onderzoeker.

Contact: laura.brinkhorst@ru.nl

Papa's tegen porno

Emoties, vaderschap en de strijd tegen pornografie in België (1880-1910)

In de tweede helft van de jaren 1880 steeg het aantal vervolgingen voor het verkopen, verspreiden of tentoonstellen van 'met de goede zeden strijdige' boeken, afbeeldingen of objecten. Eerder onderzoek heeft aangetoond dat opvattingen over vrouwelijkheid een belangrijke factor waren in de problematisering van pornografie in deze periode. De strijd tegen 'onzedelijkheid' werd in deze periode immers sterk in verband gebracht met vrouwen. Daarnaast veroorzaakte de angst dat meer vrouwen en kinderen in aanraking zouden komen met pornografie een toename in wetten en vervolging. Dit artikel betoogt dat mannelijkheid, en meer specifiek de identiteit van mannen als vaders, minstens even belangrijk was in de opkomst van de strijd tegen pornografie als vrouwelijkheid. Aan de hand van parlementaire debatten, krantenartikels en klachtenbrieven wordt geanalyseerd hoe het vaderschap verbonden was met diverse emoties die de anti-pornografische beweging in België vormgaven.

/ Leon Janssens /

"Die jongen uit m'n klas
Die ouder was in jaren
En daardoor meer ervaren
Van wie dat boekje was
Dat later op een dag
Door vader werd gevonden
Waarin die plaatjes stonden
Waarop je alles zag"

In het lied 'Vrienden van vroeger' uit 1966 bezingt Boudevijn de Groot hoe 'vader' een pornografisch tijdschriftje van zijn zoon vindt.¹ Het illustreert hoe vaders in het verleden verondersteld werden de pornoconsumptie van hun kinderen te controleren en te reguleren. In de historiografie over de strijd tegen onzedelijkheid en pornografie is er echter vooral aandacht geweest voor de belangrijke rol die vrouwen daarin hebben gespeeld.² Daarnaast hebben historici de problematisering van pornografie aan het einde van de negentiende eeuw gelinkt aan processen van democratisering, waarbij nieuwe visualisatietechnieken, transportmogelijkheden en de toenemende alfabetisering ervoor zorgden dat steeds meer mensen pornografische producten konden consumeren. Vooral het idee dat vrouwen en kinderen massaal pornografie konden consumeren, boezemde angst in bij de burgerij.³ Dit artikel onderzoekt of ideeën over mannelijkheid minstens even belangrijk waren in de opkomst van de 'strijd tegen pornografie' en hoe deze strijd hand in hand ging met emoties rond pornografie.⁴ Die emoties zijn cruciaal om de problematisering van pornografie te begrijpen.⁵

Aan het einde van de negentiende eeuw was het in België strafbaar om afbeeldingen of teksten 'in strijd met de goede zeden' te verkopen, te verspreiden of tentoon te stellen. In haar studie over het seksueel strafrecht in België toont Liesbet Stevens dat een publicatie in strijd was met de goede zeden wanneer ze het vermogen had om als "seksueel schandaalverwekkend" te worden ervaren.⁶ De aanwezigheid van emoties stond dus centraal bij de vraag

of er al dan niet een misdrijf was begaan. Men was het erover eens dat dit niet gebaseerd kon zijn op de gevoelens van mensen die 'makkelijk' geschoffeed waren zoals bijvoorbeeld vrouwen, zwakbegaafden of kinderen. De toetsing moest dus gebeuren aan de hand van de gevoelens van de 'gemiddelde' man. Die was niet preuts, maar ging zelf ook niet op zoek naar dit soort seksuele stimulatie.⁷ De emotionele beleving van pornografie door mannen was dus essentieel om te bepalen of een publicatie al dan niet inging tegen de goede zeden.

De literatuur over de problematisering van pornografie focust voornamelijk op de retoriek en het beleid van politici, activisten en rechters. Hierbij functioneren emoties zoals angst, ongerustheid of paniek vooral als abstracte verklaringen voor deze problematisering.⁸ Zo stelt Jamie Stoops bijvoorbeeld dat we de anti-pornografische beweging in het Verenigd Koninkrijk moeten begrijpen als "a manifestation of deeply entrenched middle-class fears".⁹ De manier waarop mensen concreet uiting gaven aan die angsten blijft echter onbestudeerd. Geïnspireerd door een recente ontwikkeling in het historisch onderzoek, waarbij emoties begrepen worden als praktijken, analyseert dit artikel hoe en op welke manier mannen deze gevoelens in de praktijk vormgaven.¹⁰ Door te focussen op de rol van vaderschap in de strijd tegen pornografie kan het constructieve karakter van die emoties worden benadrukt. Zo toon ik dat de anti-pornografische beweging niet enkel het 'effect' was van emoties zoals angst, walging en verontwaardiging, maar mannen ook de mogelijkheid bood om deze emoties vorm te geven.

Dit artikel kijkt naar burgerlijke ideeën over vaderschap in België. Het burgerlijke vaderschap aan het einde van de negentiende eeuw bestond uit verschillende aspecten. Zo was een vader de kostwinner van het gezin. Verder was hij verantwoordelijk voor de educatie van zijn kinderen en werd van hem verwacht dat hij ze via lectuur in contact bracht met cultuur. De vader was ook een autoritaire figuur die zijn kinderen discipline, ijver en vroomheid moest bijbrengen. Als man moest een vader gebruikmaken van zijn publieke functie om zijn vrouw en kinderen te beschermen tegen morele gevaren. Pornografie was zo'n moreel gevaar en van vaders

>>

werd dus verwacht dat ze actief meewerkten in de strijd tegen pornografie.¹¹

Het artikel volgt een chronologische structuur waarbij drie belangrijke momenten in de strijd tegen pornografie als ce-suur dienen. In elk deel worden diverse bronnen gebruikt, namelijk parlementaire debatten, krantenartikels en klachtenbrieven geschreven door ongeruste huisvaders aan de gerechtelijke autoriteiten. Ik heb daarbij zowel aandacht voor de manier waarop mannen ‘als vaders’ werden aangesproken om iets tegen pornografie te doen, als voor de verscheidene manieren waarop mannen hun eigen vaderschap inschakelden om hun strijd tegen pornografie vorm te geven, te motiveren of te legitimeren. De parlementaire debatten en de krantenartikels werden geselecteerd aan de hand van diverse online zoekopdrachten. De klachtenbrieven werden gezocht (en soms gevonden) in de archieven van de correctionele rechtbanken, parketten en Hoven van Assisen van Antwerpen en Brussel, het hof van beroep te Brussel en de algemene dossiers van de staatsveiligheid.

De eerste stappen (1880-1889)

Vanaf de vroege jaren 1880 kwamen er in België, net zoals in andere Europese landen, allerlei morele thema's rond seksualiteit op de politieke agenda. Het startschot werd gegeven met een internationaal schandaal in de pers over blanke slavininnen in Brussel in 1880.¹² In 1882 kaartte de katholieke senator Jules Lammens pornografie aan nadat hij op een treinreis naar Brussel geconfronteerd was met pornografische afbeeldingen in het station van Gent. Hij was gechoqueerd, kocht zo'n afbeelding, toonde ze aan zijn collega's in de Senaat en eiste dat de minister van Binnenlandse Zaken onmiddellijk actie ondernam. Zijn optreden veroorzaakte heel wat ophef. Zo rapporteerde de katholieke krant *Le Journal de Bruxelles* dat Lammens' bijdrage de “monotonie” van het debat doorbrak. De liberale krant *l'Indépendance* berichtte dan weer dat er heel wat senatoren zich rondom Lammens verzamelden wanneer hij de afbeeldingen liet zien.¹³

Om zijn eis kracht bij te zetten, gebruikte Lammens zijn eigen vaderschap. Hij stelde dat hij er “zeker van [was] dat de minister, die net als ik een vader is, geschandaliseerd zal zijn als hij deze schanddaden ziet”.¹⁴ Vaderschap was reeds vanaf de vroege negentiende eeuw een belangrijke metafoor in het politieke en militaire apparaat, maar vanaf de jaren 1880 werden mannen steeds vaker aangesproken op hun rol als ‘echte’ biologische vaders.¹⁵ Ook hier verwees Lammens niet naar een metaforisch vaderschap (bijvoorbeeld de politicus als vader van de natie), maar naar zijn concrete vaderlijke verantwoordelijkheid. Dit bracht hij in verband met gevoelens van onmacht aan de hand van een citaat van de Franse anti-pornografie activist Frédéric Passy: “er [is geen vader] die bij het kopen van een treinkaartje zijn zoon of dochter kan behoeden voor het bevuilen van hun ogen met zulke vuiligheid”.¹⁶

De democratisering van kranten speelde een belangrijke rol in deze toegenomen aandacht voor thema's zoals degeneratie, prostitutie en pornografie. Sensationele berichten over schandalen, prostitutie en alcoholisme zorgden ervoor dat kranten

A. Verhaegen, Jules Lammens et les oeuvres catholiques (Gand: Siffer, 1909)

Jules Lammens

beter verkochten. Hoewel de verspreiding van pornografie al met al beperkt bleef, rapporteerden ook de kranten in de vroege jaren 1880 over de rol van vaders in het beteugelen van pornografie. Zo schreef de katholieke krant *Le Courrier de l'Escaut* dat het voor een “goede huisvader” onmogelijk was geworden om met zijn kinderen in de straten van Brussel rond te lopen zonder “zich te moeten afwenden van etalages met pornografische afbeeldingen”. Ook was het voor vaders onmogelijk geworden om een krant “op tafel te laten liggen” zonder de “deugdelijkheid” van hun kinderen in gevaar te brengen omdat er zoveel artikels over immoraliteit werden gepubliceerd.¹⁷ Wat opvalt in al deze voorbeelden zijn de alledaagse manieren waarop pornografie opdook in het gezinsleven van vaders: terwijl ze treinkaartjes kochten, de krant lezen of met hun kinderen rondliepen in de stad.

Een thema dat ook vaak aan bod kwam, was het gevaar van de brievenbussen. Pornografen gebruikten deze immers om reclame te maken voor hun producten aan de hand van catalogi en brochures. Lezers klaagden deze praktijk aan door brieven te sturen naar de kranten.¹⁸ Zo schreef een abonnee van *Journal de Bruxelles* een lezersbrief over een “geïllustreerde brochure” die volgens de krant “de liefhebber van naakt zal plezieren, maar waarvan geen enkele vader wil dat ze in de handen van zijn kinderen valt”. In de lezersbrieven en de commentaren van kranten lag de nadruk vooral op het feit dat het gerecht en de politie hun verantwoordelijkheid moesten nemen. Toch benadrukten de kranten soms ook de verantwoordelijkheid van vaders. Zo schreef *La Vingtième Siècle* dat “wanneer er in elk huis iemand zou zijn die [de pornografische publicaties] onmiddellijk naar het parket zou sturen, justitie [wel] in beweging [zou] moeten komen”.¹⁹

Het schrijven van zulke klachtenbrieven lijkt vooral een praktijk te zijn geweest van de middenklasse. Hoewel we weten dat de meeste onderzoeken geopend werden aan de hand van anonieme tips en klachtenbrieven, zijn er slechts weinig van deze documenten bewaard gebleven.²⁰ Zo'n bewaarde brief uit de jaren 1880 is die van Flore uit Brussel. Hij schreef in 1884 naar de minister van Justitie over een satirisch tijdschriftje *La Patrouille* waarin artikels van een

“walgelijke obsceniteit” verschenen. “Als vader tril ik van angst dat een van deze nummers in de handen van mijn kinderen zal vallen.” Het feit dat een satirisch tijdschrift als *La Patrouille* als “tegen de goede zeden”, “walgelijk” en “obscene” werd ervaren, maakt duidelijk dat zulke termen in deze periode in de brede zin werden begrepen. Het tijdschrift was kritisch over de kerk en gebruikte seksuele suggestie om deze kritiek vorm te geven. Het schrijven van zo’n klachtenbrief was een emotionele praktijk waarbij vaders hun gevoelens van walging en angst gebruikten om de autoriteiten aan te zetten tot actie.²¹

Vaders trekken ten oorlog (1890-1899)

De vroege jaren 1890 waren een kantelpunt in de strijd tegen pornografie. In 1889 liet de katholieke minister van Justitie Jules Lejeune optekenen dat “de handel in pornografische geschriften [betreurd wordt en dat] vaders er verontwaardigd over zijn, maar [dat] niemand de autoriteiten helpt door een formele klacht in te dienen”.²² Volgens Lejeune was het duidelijk dat dit (uitblijven van formele klachten) een belangrijke reden was waarom pornografie in “circulatie” bleef. De oproep van Lejeune verscheen ook in de katholieke pers. Zo stelde *Le Courrier de l'Escout*: “Wij hopen [dat de oproep van de] minister van Justitie zal worden gehoord.” Het was volgens hen immers de “plicht” van alle vaders om aangifte te doen bij het Openbaar Ministerie wanneer ze geconfronteerd werden met pornografische publicaties.²³ De verantwoordelijkheid voor de gerechtelijke vervolging van pornografie kwam zo dus gedeeltelijk bij vaders te liggen. Het was

niet langer voldoende om enkel ongerust of verontwaardigd te zijn; het was tijd voor actie.

In de jaren 1890 begon de minister van Spoorwegen Jules Vandenpeereboom een ‘oorlog’ tegen de pornografie. Stations waren immers belangrijke plekken waar pornografie verkocht werd.²⁴ In 1890 kwam er een verbod op het verkopen van boeken in de stationsbibliotheken om de circulatie van pornografische publicaties via de trein te voorkomen. In de zomer van 1891 verbood Vandenpeereboom het transporteren van zeven pornografische publicaties met de post of met de trein. In de legitimatie van die maatregelen speelden de gevoelens van ‘vaders’ een erg belangrijke rol. Zo stelde Vandenpeereboom dat “alle vaders zich zorgen maken over de toenemende stroom van pornografie”.²⁵

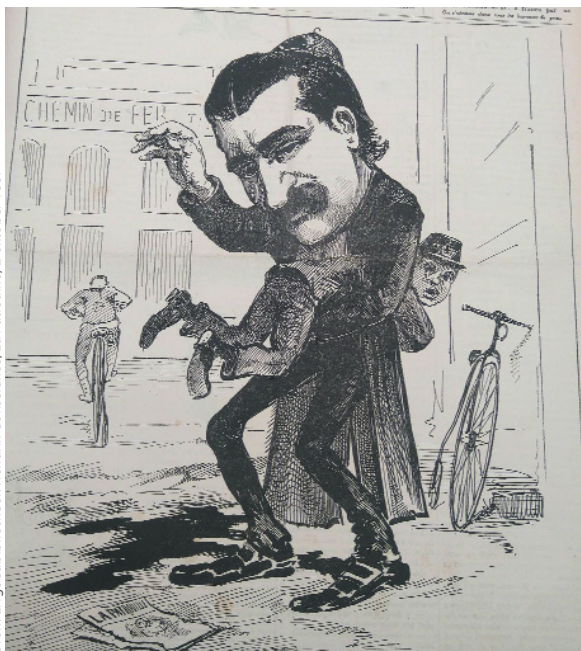
Ook in de kranten werd het transport van pornografie verbonden met vaderlijke emoties. Zo vroeg *Le Patriote* zich bijvoorbeeld af “hoe lang [...] Belgische vaders de vergiftiging van de jeugd door smerige Parijse bladen [nog moesten] betreuren, voordat er een wetsvoorstel kwam dat de regering het recht gaf om [...] pornografische bladen aan de grens te stoppen”.²⁶ In een artikel over een rechtszaak tegen handelaren in pornografie werd procureur-generaal Janssens geciteerd die zei: “dat we elke dag bundels brieven van vaders [...] krijgen op het parket [...] om ons te vragen of we geen einde kunnen maken aan deze schandelikheden”.²⁷ Een huisvader schreef een brief naar *Le Patriote* om zijn verontwaardiging te uiten over “de gruwelijkheden die in Brussel worden verspreid”. De vader had er een exemplaar van het bewuste tijdschrift aan toegevoegd. De krant liet weten alles integraal te hebben doorgestuurd naar de minister van Justitie.²⁸ De gevoelens van vaders werden dus vooral begrepen als een angst voor het effect van pornografie.

De link tussen de strijd tegen pornografie en vaderschap blijkt ook uit de representatie van Vandenpeereboom als een vader van zijn werknemers. Zo schrijft de katholieke krant *Le Patriote* dat Vandenpeereboom zijn “goede bedoelingen [als vader van zijn werknemers] heeft getoond met zijn maatregelen tegen pornografie”.²⁹ De representatie van Vandenpeereboom als vader werd echter ook gebruikt om zijn maatregelen te bekritisieren. De karikatuur hiernaast verscheen naar aanleiding van Vandenpeerebooms besluit om de verkoop van bepaalde tijdschriften in het treinstation te verbieden. Hij wordt afgebeeld als een “strenge huisvader” die verkopers van verboden boekjes op de billen slaat. Toen Vandenpeereboom in 1891 het transport van verschillende pornografische blaadjes verbood, vinden we referenties terug naar zijn reputatie als ‘vader’. Zo veranderde het verboden pornografische tijdschriftje *La Lanterne* zijn naam in ‘Le Père Boom’: een duidelijke zinspeling op Vandenpeerebooms reputatie als preutse katholieke moraliserende vader.³⁰

Het vaderschap was verbonden met gevoelens van onrust, angst en walging, gericht op het beschermen van kinderen. Die link vinden we ook terug op onverwachte plaatsen. In 1894 werd de leurder Wolf Bles gevat door de Antwerpse politie met een aantal pornografische foto’s op zak. Tijdens zijn ondervraging benadrukte Bles dat hij samen met zijn vrouw en kinderen leefde en dat hij deze foto’s niet op zak had om ze te verkopen, maar “opdat de kinderen ’t huis er niet zou-

>>

Karikatuur Vandenpeereboom

Bron: Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, *La Patrouille*, 2 oktober 1887

den aankomen". Die nadruk op de kinderen vinden we ook in het proces-verbaal dat werd opgesteld bij een huiszoeking bij Bles. De politieagent stelde immers vast dat er: "overal in de kamer onzedige voorwerpen lagen zoodanig dat de kinderen er konden van wegnemen". Verkopers van pornografie lijken dus op de hoogte te zijn geweest van de maatschappelijke verwachtingen rond vaders, kinderen en pornografie en gebruikten deze kennis tijdens ondervragingen.³¹

Vanaf de late jaren 1880 zien we dat de pers en politici intensiever opriepen om klachten in te dienen. Dat was cruciaal om pornografen op het spoor te komen. In de kranten zien we ook de introductie van het idee om een 'liga' van ongeruste vaders op te richten. Er verschenen ook voorbeelden uit het buitenland om als inspiratie te dienen. Zo berichtte de pers over de "oorlog tegen pornografische magazines in Lyon" waar alle kranten vaders hadden geadviseerd om "geen kranten meer te kopen in winkels waar pornografische publicaties tentoongesteld werden".³²

Vaders aller landen, verenigt u! (1900-1910)

Volgens de katholieke pers was er nood aan een liga van "eerlijke mensen" die zich zou engageren in de strijd tegen pornografie. De kranten berichtten over geslaagde initiatieven uit het buitenland om te tonen dat zo'n liga succesvol kon zijn. Zo schreef *Le Journal de Bruxelles* over vijftien-

Lidkaart van de Ligue Nationale Contre la Licence des Etalages et l'Immoralité.

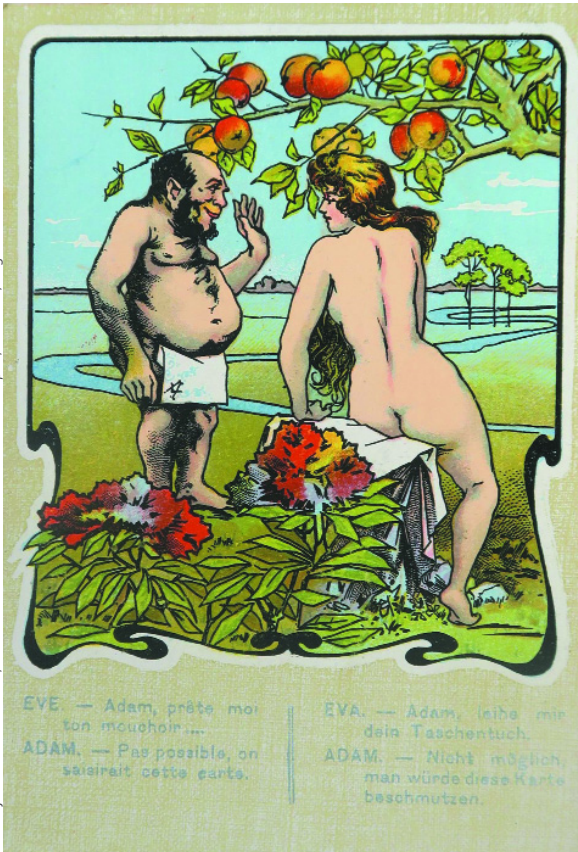
Bron: Stadsarchief Brussel, inv. AVB collection Fauconnier 1056, ongenummerd stuk

duizend katholieke vaders uit Bordeaux die zich engageerden om geen voet meer binnen te zetten in winkels waar pornografie werd tentoongesteld of verkocht. Het artikel werd afgesloten met de vraag: "zijn Belgische vaders minder bekommerd om de morele bescherming van hun kinderen?".³³

In 1900 werd de Ligue Nationale Contre la Licence des Etalages et la Pornographie opgericht. De stichting van deze Liga kwam er op initiatief van de katholieke middenstandsbeweging, het 'Algemeen syndicaat van reizigers, bedienden, handelaars en patroons', en stond onder leiding van Jules Lejeune. Net als andere Europese anti-pornografische organisaties was de Liga een burgerlijke beweging die was ingebed in de christelijke zuil, maar in haar communicatie richtte de organisatie zich expliciet tot mensen van alle standen en religies.³⁴ Voor de katholieke politicus Arthur Verhaegen (de schoonzoon van Jules Lammens) was het klassenverschil zelfs een fundamenteel onderdeel van het probleem. In het parlement sprak hij over het werk van de Liga en stelde hij dat "alle vaders" er baat bij hadden dat pornografische publicaties de "ogen en harten van hun kinderen" niet langer zouden bevuilden. Dat was volgens hem echter makkelijker voor "welgestelde families" dan voor de kinderen van "het volk". Die laatste groep speelde immers onbewaakt op straat en werd daar geconfronteerd met pornografie in de etalages, kiosken en winkels.³⁵

De Liga richtte zich op de bescherming van het kind en wilde daarbij niet enkel vaders aanspreken. In haar communicatie in de pers sprak de Liga vaak over "de publieke opinie" of de "eerlijke mensen". In een werkingsrapport uit 1911 staat een oproep aan "alle huismoeders" om hun kinderen in de gaten te houden.³⁶ De verklaring hiervoor is dat de organisatie een zo groot mogelijke groep wilde aanspreken. Een van de eerste wapenfeiten van de Liga was een petitie waarmee zij de politiek wilde aansporen om actie te ondernemen tegen de "walgelijke" afbeeldingen in de etalages in de hoofdstad. De petitietekst legde de nadruk op het gevaar van deze publicaties voor kinderen, maar de bezorgdheid hierrond werd niet expliciet in verband gebracht met vaderschap.³⁷ Naast petities ondernam de organisatie nog andere acties. Zo kwam men in 1902 op de proppen met een voorstel om de namen van de juryleden die pornografen vrijspraken voor het Hof van Assisen publiekelijk te publiceren. De organisatie ging ook posters ophangen in de straten van Brussel met opschriften zoals: "Respect voor kinderen! Oorlog tegen pornografische publicaties en pikante briefkaarten!"³⁸

Het belangrijkste doel van de Liga was om de strijd tegen pornografie zo efficiënt en eenvoudig mogelijk te maken. Volgens een artikel in *Le Vingtième Siècle* was de organisatie niet uit op geld, maar op "morele steun en de effectieve hulp van het publiek" in de strijd tegen pornografie. Er werden een aantal praktijken voorgesteld waarmee iedereen kon helpen. Allereerst moest men telkens wanneer men een onzedige afbeelding in een vitrine zag, een klacht indienen bij de Liga. De Liga zou dan alle juridische verantwoordelijkheid op zich nemen, de zaak onderzoeken en eventueel naar het gerecht stappen. Ten tweede moest men beloven nooit iets te kopen in winkels die pornografische producten aanprezen in hun winkel. Ten slotte beloofden de leden om "al

Eén van de in Antwerpen inbeslaggenomen postkaarten.

hun invloed” te gebruiken, in zowel private als publieke plekken om dit soort van publicaties te verwijderen.³⁹

Op verschillende plekken vinden we sporen terug van deze praktijken. Op 7 oktober 1904 publiceerde *Le Patriote* bijvoorbeeld een lezersbrief waarin een lezer iedereen opriep om zich te engageren in de strijd tegen pornografie. “Het is eenvoudig”, stelde deze lezer: “wanneer de schuldige verkopers zich door het serieuze clientèle in de steek gelaten zien worden, zullen zij [hun] etalage opkuisen”. Twee dagen later antwoordde iemand op deze oproep. Hij vertelde een cliënt te hebben geboycot omdat deze pornografisch materiaal zou hebben tentoongesteld in zijn winkel. Vaderschap speelde daarbij een rol: “mijn kinderen moeten bijna elke dag langs uw winkel. Ik heb illustraties in uw etalage gezien waarvan ik niet wil dat zij ze zien.”⁴⁰

Ook het gebruiken van de eigen invloed in publieke ruimtes was een praktijk die met vaderschap in verband werd gebracht. Zo was er een anonieme “huisvader” die in de zomer van 1908 geconfronteerd werd met postkaarten “waar zelfs een groote [een volwassene] nog beschaamd over is” in de vitrine van een kapperszaak. Hij had opgemerkt dat er dagelijks kinderen voor deze zaak bleven staan om te kijken naar de postkaarten. In de brief schrijft de man dat hij reeds aan

de uitbater had gevraagd om de postkaarten te verwijderen, maar dat had geen effect gehad. Daarom besloot hij een brief te schrijven naar de Antwerpse politie. Het toont aan dat mannen het idee dat ze als vaders de plicht hadden om kinderen te beschermen tegen immorele invloeden in de publieke ruimte daadwerkelijk omzetten in actie.⁴¹

Papa's tegen porno

Pornografie werd door verschillende soorten mannen in verband gebracht met emoties van walging, angst en verontwaardiging. In de rechtspraak stonden emoties centraal in het bepalen of iets al dan niet in strijd was met de goede zeden. Die afweging was gebaseerd op de emoties van de gemiddelde volwassene en niet op basis van mensen die makkelijk gechoqueerd waren zoals vrouwen, kinderen of zwakbegaafden. Het waren dus de emoties van mannen uit de burgerij die nodig waren om pornografische producten te criminaliseren. In de praktijk werden mannelijke politici, journalisten en burgers betrokken bij de strijd tegen pornografie via hun vaderschap.

Politici gebruikten hun eigen vaderschap en dat van andere mannen om strenge maatregelen tegen pornografie te motiveren en te legitimeren. Het was immers de taak van een vader om zijn kinderen te beschermen tegen immorele invloeden zoals pornografie. Politici en de pers spoorden hen aan om klachtenbrieven te schrijven, hun kinderen te controleren, lid te worden van de anti-pornografische Liga, petitie te ondertekenen, winkels te boycotten en verkopers te verklikken. Mannen werden dus expliciet aangemoedigd om op basis van hun vaderschap bepaalde emoties te voelen en te gebruiken in de strijd tegen pornografie.

Bewaarde klachtenbrieven en andere sporen uit de juridische archieven tonen ook dat gewone vaders pornografie in verband brachten met emoties van walging, angst, verontwaardiging en bezorgdheid. Zo schreef één vader te ‘trillen’ van angst wanneer hij dacht aan het idee dat bepaalde obscene artikels in de handen van zijn kinderen terecht konden komen. Een andere man gebruikte zijn vaderschap om te eisen dat bepaalde postkaarten uit een winkel verwijderd werden. Negentiende-eeuwse noties van vaderschap en mannelijkheid waren dus cruciaal in de opkomst van de angst voor pornografie aan het einde van de negentiende eeuw. De link tussen vaderschap en anti-pornografische sentimenten was echter meer dan enkel retoriek. Ideeën over de rol van vaders als beschermers van hun kinderen werden omgezet in concrete emoties en acties thuis en in de publieke ruimte. ///

Noten:

- ¹ B. de Groot, ‘Vrienden van vroeger’, 1966.
- ² P. Bartley, *Prostitution: Prevention and Reform in England 1860-1914* (Londen 1999) 12-19; K. Boyle, ‘The Pornography Debates: Beyond Cause and Effect’, *Women's Studies International Forum* 23:2 (2000) 187-195; D. Eade, ‘Anti-Porn: The Resurgence of Anti-Pornography Feminism’, *Gender & Development* 21:1 (2013) 202-204, aldaar 202.
- ³ Zie bijvoorbeeld: M. Rodemacq, *L'industrie de l'obscénité à Paris (1855-1930)*, in: *Romantisme* 167:1 (2015) 13-20; J. Stoops, *Thorny Path: Pornography in Early Twentieth-Century Britain* (Montreal 2018); B. Sliggers, *De gebroeders Taurel en de handel in erotica* (Amsterdam 2020). Specifiek over België, zie: L. Janssens, ‘Onderzoek Onder de Toonbank’

>>

- Een Historiografie van Pornografie in België (1850-1914); in: *Belgische Vereniging Voor Nieuwste Geschiedenis Contemporanea* 43:1 (2021), online gepubliceerd: <https://www.contemporanea.be/fr/node/664>. Voor de rol van vrouwen zie: J. Stoops, 'Class and Gender Dynamics of the Pornography Trade in Late Nineteenth-Century Britain', *The Historical Journal* 58:1 (2015) 137-156.
- ⁴ Een eerste versie van dit artikel werd gepresenteerd op het congres van de *International Society for Cultural History*. Ik dank de deelnemers en de organisatoren voor hun interessante opmerkingen. Verder gaat mijn dank uit naar Andrea Vercammen, Magaly Rodriguez, Elwin Hofman en de twee anonieme peerreviewers.
- ⁵ M. Bailey en K. Knight, 'Writing Histories of Law and Emotion', *The Journal of Legal History* 38:2 (2017) 117-129.
- ⁶ L. Stevens, *Strafrecht en seksualiteit: de misdrijven inzake aanranding van de eerbaarheid, verkrachting, ontucht, prostitutie, seksreclame, zedenschennis en overspel* (Antwerpen 2002) 281.
- ⁷ Stevens, *Strafrecht en seksualiteit*, 280-288.
- ⁸ A. Stora-Lamarre, 'Le livre en question. La censure au Congrès international contre la pornographie (Parijs 1908)', *Mil neuf cent. Revue d'histoire intellectuelle* 7:1 (1989) 87-98; J. Le Naour, 'Un mouvement antipornographique: la Ligue pour le relèvement de la moralité publique (1883-1946)', *Histoire, économie et société* 22:3 (2003) 385-394; I. Matthey, 'Zedelijkheidswetgeving en pornohandel omstreeks 1900. De rechtszaken tegen de uitgevers Bergé & Versteeg en het trio Kikkert-Reinders-Lemoine', *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 18 (2011) 18-30; Over pornografie in internationale politiek: P. Hetherington, 'The Highest Guardian of the Child': International Criminology and the Russian Fight against Transnational Obscenity, 1885-1925', *Russian History* 43: 3-4 (2016) 275-310. Voor België, zie: S. Van Merlen, 'La Répression de l'édition Pornographique à la Fin du 19ème Siècle à Bruxelles (1867-1900)', Louvain la Neuve: ongepubliceerde thesis, 2004; B. Delbecke, *De lange schaduw van de grondwetgever. Perswetgeving en persmisdrijven in België, 1831-1914* Leuven: doctoraatsverhandeling, 2010, 469-550.
- ⁹ Stoops, *Class and Gender Dynamics*, 156.
- ¹⁰ M. Scheer, 'Are Emotions a Kind of Practice (and Is That What Makes Them Have a History)? A Bourdieuan Approach to Understanding Emotion', *History and Theory*, 51:2 (2012) 193-220.
- ¹¹ T. Van Osselaer, *The Pious Sex: Catholic Constructions of Masculinity and Femininity in Belgium, c. 1800-1940* (Leuven 2013) 76-95; C. Marissal, *Moeders en vaders: geen vanzelfsprekende gelijkheid. België 19de-21ste eeuw* (Brussel 2018) 18-21; J. Strange, *Fatherhood and the British Working Class, 1865-1914* (Cambridge 2015) 211-15; J. Tosh, *A Man's Place: Masculinity and the Middle-Class Home in Victorian England* (Yale 2007) 85-89.
- ¹² J.M. Chaumont, 'The White Slave Trade Affair (1880-1881): A Scandal Specific to Brussels?', *The e-Journal for Academic Research on Brussels* (2011), <https://journals.openedition.org/brussels/838>.
- ¹³ Handelingen Senaat, 10 mei 1882, 227 en 12 mei 1882, 250-251; 'Au Sénat', *Journal de Bruxelles*, 13 mei 1882; 'sénat', *l'Indépendance*, 11 mei 1882.
- ¹⁴ Handelingen van de Senaat, 10 mei 1882, 227.
- ¹⁵ J. Hoegaerts, 'Benevolent Fathers and Virile Brothers: Metaphors of Kinship and the Construction of Masculinity and Age in the Nineteenth-Century Belgian Army', *Low Countries Historical Review* 127:1 (2012) 72-100, aldaar 75-76 en 98; J. Hoegaerts, *Masculinity and Nationhood 1830-1910: Constructions of Identity and Citizenship in Belgium* (New York 2014) 31-32, 44-45 en 166.
- ¹⁶ Handelingen van de Senaat, 10 mei 1882, 227.
- ¹⁷ D. Herzog, *Sexuality in Europe: A Twentieth-Century History* (Cambridge 2011) 1-5; 'Bruxelles Coup-Gorge', *Courrier de l'Escaut*, 1 maart 1882; 'Extérieur - France', *Courrier de l'Escaut*, 7 maart 1881.
- ¹⁸ J. Coopersmith, 'Pornography, Technology and Progress', *Icon* 4 (1998) 94-125, aldaar 98-99; K. Thomas, *Postal Pleasures: Sex, Scandal, and Victorian Letters* (Oxford 2012).
- ¹⁹ 'Avis au parquet', *Journal de Bruxelles*, 1 december 1881; zonder titel, *Le Vingtième Siècle*, 30 november 1881.
- ²⁰ L. Heerma van Voss, 'Introduction', in: L. Heerma van Voss (red.), *Petitions in Social History* (Cambridge 2002) 1-10; J. Van Merlen, *La Répression de l'édition Pornographique*, 110.
- ²¹ Rijksarchief Brussel, *Archive de la Procureur général près de la Cour d'Appel de Bruxelles*, inv. 189/A, 'brief Flore aan de minister van Justitie van 19 september 1884', ongenummerd stuk.
- ²² Delbecke, 'De lange schaduw van de grondwetgever', 511-519; Parlementaire Handelingen, 29 maart 1889, 833.
- ²³ Zonder titel, *Courrier de l'Escaut*, 26 april 1889.
- ²⁴ J. Frimmel, *Das Geschäft mit der Unzucht: die Verlage und der Kampf gegen Pornographie im Kaiserreich und in der Weimarer Republik* (Wiesbaden 2019) 245-257.
- ²⁵ Parlementaire Handelingen, 9 juli 1891, 1514.
- ²⁶ 'La Peste Française', *Le Patriote*, 22 april 1891.
- ²⁷ 'Palais de Justice', *Le Patriote*, 20 oktober 1891.
- ²⁸ 'La Pornographie', *Journal de Bruxelles*, 2 oktober 1891.
- ²⁹ 'Les Petits Télégraphistes', *Le Patriote*, 9 december 1891.
- ³⁰ KU Leuven Bibliotheken Bijzondere Collecties, inv. VH313/001 d, 'Le père Boom: journal libéral littéraire' (Parijs: Impr. Genay 1891).
- ³¹ Rijksarchief Antwerpen, *Archief correctionele rechtbank Antwerpen*, inv. 2986, 'pro justitia - proces verbaal van ondervraging van Wolf Bles van 22 september 1894', genummerd stuk, nr. 3.
- ³² 'L'opinion Publique et les Publications Immorales', *Le Patriote*, 23 januari 1897; 'La Gazette de Liège Propose un Moyen de Refrénér la Littérature Pornographique', *Courrier de l'Escaut*, 20 februari 1891; 'La Guerre aux Journaux Pornographiques - un Exemple à Recommander en Belgique', *Le Patriote*, 5 september 1891; 'Les Publications Pornographiques à Lyon', *Journal de Bruxelles*, 5 september 1891.
- ³³ 'Exemple à Suivre', *Journal de Bruxelles*, 2 december 1900.
- ³⁴ P. Heyrman, *Middenstandsbeweging en beleid in België 1918-1940: tussen vrijheid en regulering* (Leuven 1998) 48-49; Over de rol van de Liga in de geschiedenis van de cinema, zie: G. Convents, 'Les Catholiques et le Cinema en Belgique (1895-1914)', in: R. Cosandey, A. Gaudreault en T. Gunning (red.), *Une invention du diable, cinéma des premiers temps et religion* (Sainte-Foy 1992) 28; L. Depauw and D. Biltreyst, 'La Croisade Contre Le Mauvais Cinéma', *Recherches En Communication* 24 (2005) 219-234, aldaar 224; Le Naour, 'Un mouvement antipornographique', 358-387. 'Contre la licence des étalages', *Courrier de l'Escaut*, 24 juli 1901.
- ³⁵ Parlementaire Handelingen, 2 juli 1901, 1078.
- ³⁶ Rijksarchief Brussel, *Archive de la Procureur général près de la Cour d'Appel de Bruxelles*, inv. 193, 'Rapport van de Ligue nationale contre la licence des étalages et l'immoralité Comité Cantonal d'Uccle-Forest van 1911', ongenummerd stuk.
- ³⁷ 'La licence pornographique', *Le Vingtième Siècle*, 21 juli 1901.
- ³⁸ Parlementaire Handelingen, 2 juli 1901, 1078; 'Louable initiative', *Courrier de l'Escaut*, 24 februari 1905.
- ³⁹ 'Contre la licence des étalages', *Courrier de l'Escaut*, 24 juli 1901; 'Contre la licence des étalages et l'immoralité', *Journal de Bruxelles*, 22 juli 1901.
- ⁴⁰ 'Les étalages pornographiques', *Le Patriote*, 7 oktober 1904; 'Les étalages pornographiques', *Le Patriote*, 9 oktober 1904.
- ⁴¹ Rijksarchief Beveren, *Archief van de correctionele rechtbank Antwerpen*, inv. 3364, 'klachtenbrief huisvader van 24 juni 1908', genummerd stuk, nr. 3.

Leon Janssens is FWO-bursaal aan de KU Leuven. Hij werkt aan een doctoraat over de angst voor pornografie netwerken in negentiende-eeuws Brussel.

Een wapen van emancipatie of een speelbal van bevolkingspolitiek?

Het debat over de vergoeding van anticonceptie, 1967-1972

In 1971 stemde het kabinet-Biesheuvel in met het opnemen van anticonceptie in het ziekenfonds. Dit werd na een jarenlange strijd van verschillende partijen en onder druk van de Tweede Kamer besloten. De partijprogramma's uit 1967, 1971 en 1972 tonen aan dat de vergoeding van anticonceptie vooral gemotiveerd werd vanuit de bevolkingsbeperkingsideologie en geen emanciperend doel had. Een dergelijke ontwikkeling was ook te zien in de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. In Nederland speelde verzuiling en de daaropvolgende ontzuiling ook een grote rol. Er kwam vanuit onverwachte hoek steun voor het vergoeden van anticonceptie.

/ Marissa Aarts /

In de sectie 'medisch-ethische vraagstukken' in het Nederlandse coalitieakkoord 2021-2025 staat: "We verbeteren het inzicht in de reden voor abortussen zodat wij ons kunnen inspannen om, samen met maatschappelijke organisaties, passende voorlichting en ondersteuning te bieden waardoor we het aantal ongewenste en onbedoelde zwangerschappen en (herhaalde) abortussen kunnen verminderen. Daartoe stellen wij ook anticonceptie gratis en toegankelijk beschikbaar voor kwetsbare groepen."¹ Dit wekt de indruk dat het doel lijkt te zijn het aantal abortussen te verminderen onder kwetsbare groepen. Onduidelijk is wie tot de kwetsbare groepen behoren en om welke anticonceptie het gaat.

Hieraan voorafgaand werd op 25 februari 2021 in de Tweede Kamer een motie van de Partij van de Arbeid (PvdA) aangenomen om anticonceptiemiddelen weer op te nemen in het basispakket van de zorgverzekering.² Ook hier is niet duidelijk om welke vormen van anticonceptie het gaat. De uitvoering van deze motie werd doorgeschoven naar het kabinet-Rutte IV. In de tussentijd hebben verschillende instanties die zich inzetten voor emancipatie, zoals Bureau Clara Wichmann en DeGoedeZaak, op 12 juli 2021 een rechtszaak tegen de staat aangespannen.³ Zij vinden dat het niet vergoeden van anticonceptie genderongelijkheid en discriminatie in de hand speelt. De rechtbank oordeelde dat, hoewel de kosten voor anticonceptie vaak niet gelijkwaardig verdeeld zijn tussen man en vrouw, dit niet betekent "dat die ongelijkwaardigheid tussen mannen en vrouwen wordt veroorzaakt *doordat* anticonceptie niet door de Staat wordt vergoed".⁴ De rechtbank schoof de keuze voor wel of geen vergoede anticonceptie door naar de nieuwe regering, die het in haar coalitieakkoord opnam.

Het is niet de eerste keer in de Nederlandse geschiedenis dat de vergoeding van anticonceptie ter discussie staat. In 1962 bracht het bedrijf Organon de pil op de Nederlandse markt die werd voorgeschreven als middel tegen een onregelmatige cyclus. Tot 1969 was het gebruik van anticonceptie namelijk wettelijk verboden. Al vanaf 1972 werd anticonceptie (behalve het condoom) vergoed door het nationale ziekenfonds. Aan deze beslissing ging een verhitte discussie vooraf. Volgens historica Rensman vonden eind jaren zestig de meeste partijen anticonceptie en de betaling ervan nog een zaak voor de privésfeer en niet voor het ziekenfonds.⁵

Het doel van dit onderzoek is om een beter inzicht te geven in de argumenten van de voor- en tegenstanders in het politieke debat over de vergoeding van anticonceptie. Welke rol speelde bevolkingspolitiek en emancipatie in de standpunten over vergoeding van anticonceptie in de verkiezingsprogramma's van politieke partijen voor de Tweede Kamerverkiezingen tussen 1967-1972? Deze vraag zal worden beantwoord door een conceptualisering van bevolkingspolitiek en een analyse van de partijprogramma's uit 1967, 1971 en 1972. Literatuur uit de Verenigde Staten en Groot-Brittannië wordt gebruikt, omdat daar veel over de ideeën van bevolkingspolitiek in het debat over de vergoeding van anticonceptie werd geschreven. In Nederland is nog weinig literatuur over de vergoeding van anticonceptie verschenen. De belangrijkste bronnen voor dit onderzoek zijn Nederlandse partijprogramma's, omdat deze een goede inkijk geven in de standpunten van de partijen. De beperking hiervan is dat het de uitkomst is van een discussie binnen de partij waar meerdere meningen over dit onderwerp bestaan. In de literatuur en partijprogramma's wordt meestal verwezen naar 'de pil' wanneer het gaat om anticonceptie (met uitzondering van het condoom). Dit zal ook zo zijn in dit artikel.

De inhoud van de Nederlandse partijprogramma's wordt geanalyseerd en de verkiezingsprogramma's zijn doorzocht met zoektermen zoals: 'pil', 'anticonceptie', 'contraceptieven', 'ziekenfonds', 'bevolkingsgroei', 'bevolkingspolitiek', 'bevolkings-', 'seks-', 'geboorte', 'gezinsvorming', 'abortus', 'vrouw' en 'emancipatie'.

Bevolkingspolitiek en anticonceptie in de Verenigde Staten en Groot-Brittannië

Bevolkingspolitiek is een ideologie die na de Tweede Wereldoorlog in populariteit toenam.⁶ Aanhangers waren bang dat de wereldpopulatie te veel groeide. Het beleid van bevolkingspolitiek was erop gericht om de groei van de bevolking >>

in te perken. Het inzetten van anticonceptie was een middel om bevolkingsgroei tegen te gaan. Een bijkomstigheid van de bevolkingspolitiek was dat het gesprek over anticonceptie zich verplaatste naar het publieke en politieke debat.⁷ Vrouwengroepen omarmden bevolkingspolitiek omdat het gebruik van anticonceptie hen meer autonomie gaf. Om het debat in Nederland beter te begrijpen, kijkt dit onderzoek naar het debat in de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. In de Verenigde Staten en Groot-Brittannië was de beweging richting legale en gratis anticonceptie een samenwerking tussen vrouwen en de bevolkingsbeheersing-beweging.⁸ Een voorbeeld is de Amerikaanse Women's Rights Movement; zij zag het concept van bevolkingsbeheersing als een kans om meer rechten en seksuele vrijheid te krijgen.⁹ Ook in Groot-Brittannië gebruikten vrouwenrechtenlobbyisten het motief van inperken van de bevolkingsgroei als argument voor gratis anticonceptie.

De legalisatie en vergoeding van anticonceptie maakte een einde aan de sociale ongelijkheid tussen getrouwde en ongetrouwde vrouwen. Eerst was alleen medisch gebruik toegestaan, bijvoorbeeld bij een onregelmatige cyclus of de kans op een gevaarlijke zwangerschap. Getrouwde vrouwen hadden gemakkelijker toegang tot (vergoede) anticonceptie dan ongetrouwde vrouwen. In Groot-Brittannië en de Verenigde Staten gingen in de jaren zestig steeds meer vrouwen de pil gebruiken. In de Verenigde Staten werd aan de ene kant het gebruik van niet-medisch anticonceptiegebruik steeds normaler, aan de andere kant was het in veel staten nog verboden voor artsen om anticonceptie voor te schrijven zonder medische redenen.¹⁰ In Groot-Brittannië moesten vrouwen anticonceptie meestal zelf betalen, maar werd dit af en toe vergoed wanneer een vrouw de pil medisch moest gebruiken. De pil werd absoluut niet vergoed wanneer een vrouw zonder medische reden niet zwanger wilde worden.

In beide landen was te zien dat er vaak steun uit onverwachte hoeken kwam voor vergoede anticonceptie. Gratis anticonceptie werd door verschillende partijen en groepen gesteund, onder meer door conservatieven.¹¹ Dankzij lossere seksuele normen was het seksuele gedrag van (on)getrouwde vrouwen lastiger te controleren en daarom wilden ze via vergoede anticonceptie abortussen voorkomen. Dure anticonceptie belemmerde het gebruik van anticonceptie onder sociaal kwetsbare bevolkingsgroepen, waardoor zij veel (ongewenste) kinderen bleven krijgen. Gratis anticonceptie werd dus ook gezien als een manier om andere maatschappelijke kosten te drukken.

Hier volgen enkele Amerikaanse voorbeelden van onverwachte steun. Gezinsplanning werd een onderdeel van de War on Poverty; wanneer arme vrouwen minder kinderen kregen, zouden sociale problemen zoals stedelijk verval en uitkeringsafhankelijkheid verdwijnen. De conservatieve Republiek Nixon was bijvoorbeeld voor gratis anticonceptie voor arme vrouwen.¹² Hoewel er ook een katholieke lobby tegen vergoeding was, waren veel katholieken en Bible Belt-protestanten voor het gebruik van anticonceptie. Hier is dus te zien dat conservatieven voorstanders van anticonceptie werden, omdat het de staat kosten bespaarde.

De Nederlandse samenleving in de jaren zestig

Het concept van verzuiling en de daaropvolgende ontzuiling is belangrijk in het debat over de vergoeding van anticonceptie in Nederland, omdat de ontzuiling mede werd veroorzaakt maar ook bijdroeg aan veranderende normen en waarden in de samenleving. Verzuiling is het opdelen van de maatschappij op basis van geloofsovertuiging of maatschappelijke opvattingen. De vier belangrijkste zuilen van Nederland waren: rooms-katholiek, protestants-christelijk, socialistisch en liberaal/neutraal. Vooral in de eerste helft van de twintigste eeuw was Nederland zeer verzuild; mensen bewogen zich voornamelijk binnen hun zuil, omdat elke zuil zijn eigen onderwijs, zorg, media, sport en jeugdbewegingen had.¹³ Tussen 1967 en 1972 wanneer het debat over de vergoeding van anticonceptie zich afspeelde, was er tot op zekere hoogte nog sprake van verzuiling.

De ontwikkeling en het groeiende gebruik van de anticonceptiepil waren aanjagers van de seksuele revolutie. Daarbij verdwenen zuilen langzaamaan, gelovigen stonden kritischer tegenover de kerk en veel seksuele taboes werden meer bespreekbaar. Deze taboes waren bijvoorbeeld seks voor het huwelijk, anticonceptie, abortus, pornografie en homoseksualiteit.¹⁴ Het was niet per se het seksuele gedrag, maar de maatschappelijke opvattingen erover die veranderden.¹⁵ Door de introductie van de pil kwam het gesprek over seksualiteit op gang en werd het gebruik van anticonceptie genormaliseerd. Seks werd 'onschuldig' gemaakt, omdat de schande van een zwangerschap voor het huwelijk en de daarop volgende dwang om te trouwen kon worden voorkomen. Waar seks eerst werd gezien als iets zondigs, werd seksualiteit steeds meer gezien als een positieve relatieversterkende kracht.¹⁶ Andere belangrijke drijfveren in de seksuele revolutie waren het actieve beleid van grote organisaties, zoals de

Dolle Mina's deelden in 1970 voorbehoedsmiddelen uit aan Amsterdamse leerlingen.

Bron: Joost Evers, Fotocollectie Anefo

Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH), maar ook de massamedia.¹⁷ In 1967 zag men voor het eerst een naakte persoon op hun gloednieuwe televisies.

Het groeiende gebruik van de pil maakte een ander probleem duidelijk, namelijk dat het gebruik van anticonceptie nog steeds wettelijk verboden was. Sinds 1911 gold in Nederland de Zedelijkheidswet, welke de verkoop en promotie van anticonceptie verbood. De nieuwe anticonceptiepil mocht dus alleen voor medische redenen gebruikt worden. Verschillende organisaties wilden deze wet afschaffen. In 1965 pleitte een commissie, bestaande uit leden van de NVSH, de Protestantse Stichting ter bevordering van Verantwoorde Gezinsvorming (PSVG) en de Hervormde Raad voor Kerk en Gezin voor het verwijderen van anticonceptie uit het Wetboek voor Strafrecht. Volgens hen zou anticonceptie voor “een mogelijk volwaardige ontplooiing van de man/vrouw relatie” zorgen.¹⁸ Voor het plan van legalisering van anticonceptie kwam steeds meer draagvlak, vooral doordat de confessionele partijen vanwege de voortschrijdende secularisering steeds minder invloed hadden. Pas in 1969 werd anticonceptie uit het Wetboek voor Strafrecht gehaald. Niet alleen werd de verkoop van anticonceptie legaal, maar kreeg ook onder andere de NVSH subsidie voor voorlichting over seksualiteit.

Een andere belangrijke ontwikkeling van de jaren zestig was de groeiende maatschappelijke kritiek van vrouwengroepen.¹⁹ Vrouwen moesten meer kansen krijgen zich te ontwikkelen en meer mogelijkheden krijgen om buitenshuis te werken. Dit werd mogelijk gemaakt door bijvoorbeeld betere onderwijskansen voor meisjes, recht op bijstand na een scheiding en de ontwikkeling van peuterspeelzalen. Een groep die opkwam voor vrouwenrechten waren de Dolle Mina's, die via ludieke acties meer gelijkheid eisten.

De kerk en anticonceptie

In de jaren vijftig en zestig zagen veel protestantse en katholieke artsen en psychologen de negatieve gevolgen van de preutse mentaliteit en schaamtecultuur. Zo werd er in 1957 al een Protestantse Stichting voor Verantwoorde Gezinsvorming opgericht. De kerken speelden ook een rol in de veranderende mentaliteit over anticonceptie. In 1963 gaven de protestantse kerken aan dat “seks binnen het huwelijk niet altijd op de verwekking van kinderen gericht hoefde te zijn”.²⁰ Protestantse kringen leken dus niet per se het anticonceptiegebruik te verbieden. Er werd wel benadrukt dat periodieke onthouding of anticonceptiemiddelen alleen mochten worden gebruikt als het niet verantwoord was om nog meer kinderen te krijgen. Daarbij vonden de protestantse kerken dat anticonceptie alleen binnen het huwelijk gebruikt mocht worden.

Tot 1963 was de Nederlandse katholieke kerk fel tegen anticonceptie; dit was vooral onder druk van het Vaticaan.²¹ In maart 1963 was er een kantelpunt toen Willem Bekkers, de bisschop van Den Bosch, zich tijdens een toespraak bij het KRO-programma ‘Brandpunt’ positief uitsprak over het gebruik van anticonceptie. Hij gaf aan dat in het huwelijk liefde op één stond en het stichten van een gezin op twee. Door deze uitspraak gingen veel katholieke vrouwen aan de pil.²²

Te zien is dat, ondanks de groeiende secularisering, de kerk nog veel invloed had op het huwelijksleven. Het is interessant om de positie van de kerken in beschouwing te nemen wanneer er wordt gekeken naar het standpunt van christelijke politieke partijen in het debat over de vergoeding van anticonceptie. Met het legaal maken van anticonceptie werd het gebruik ervan en de vraag ernaar steeds groter, en begon ook het debat over vergoeding van de pil door het ziekenfonds.

Partijprogramma's uit 1967

Het publieke debat over de vergoeding van anticonceptie begon met de verkiezingen van 1967. In deze verkiezingen verloren de confessionele partijen hun meerderheid in het parlement. Dit was ook de eerste verkiezing waarin twee partijprogramma's iets zeiden over het vergoeden van anticonceptie, namelijk die van D'66 en de Pacifistische Socialistische Partij (PSP). D'66 werd opgericht in 1966 als progressief liberale partij en deed voor het eerst mee aan de verkiezingen. In hun partijprogramma schreven PSP en D'66 dat de anticonceptiemiddelen beter verkrijgbaar moesten worden en dat anticonceptie waarvoor medische begeleiding nodig was, werd opgenomen in het ziekenfondspakket. Verder waren er in 1967 geen partijen die expliciet de vergoeding van anticonceptie benoemden. Wel hadden veel partijen een onderdeel over bevolkingspolitiek in hun programma opgenomen waarin anticonceptie werd genoemd. Zoals eerder besproken, waren christelijke partijen niet per definitie tegen anticonceptiegebruik, mits gebruikt binnen het huwelijk. In 1966 hadden protestantse organisaties gestreden voor het beschermen van de jeugd door middel van het legaliseren van anticonceptie. Dit is ook te zien in het programma van de gereformeerde Anti-Revolutionaire Partij (ARP): “een verruiming van de mogelijkheden om anticonceptionele middelen te verkrijgen [...] uit het oogpunt van de eigen vrijheid en de eigen verantwoordelijkheid der burgers met inachtneming van de goede zeden, als uit het oogpunt van de bescherming van de jeugd”.²³ Daar tegenover stond de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) die wilde vasthouden aan een regeringsbeleid in lijn met de wet van God, dus “krachtig optreden tegen vloeken, godslastering, zedenverwilderende en gezagsonderminning”.²⁴ Hieruit blijkt geen expliciet standpunt over de vergoeding van anticonceptie, maar wel een afkeur van een samenleving waarin anticonceptie toegankelijk was.

De andere partijen benoemden anticonceptie niet expliciet. Wel is te zien dat partijen financiële middelen vrij wilden maken voor voorlichting over gezinsplanning en deze voorlichting werd vaak gekoppeld aan bevolkingspolitiek. De protestantse CHU schreef dat ze graag wilden dat er “financiële overheidssteun voor een ruime en verantwoorde voorlichting over gezinsvorming” kwam.²⁵ De katholieke KVP schreef “de eigen verantwoordelijkheid van de ouders bij de bepaling van de gezinsgrootte; steun van de overheid bij de voorlichting hierover door de geëigende maatschappelijke organisaties”.²⁶ De socialistische PSP wilde graag “een verantwoorde bevolkingspolitiek [...] door een goede voorlichting en een opheffen van de beperkingen die nog bestaan ten aanzien van de propaganda voor en het verkrijgbaar stellen >>

van geboorte beperkende middelen”.²⁷ De socialistische PvdA wilde een “een actieve en openhartige bevolkingspolitiek”.²⁸ Ook de liberale VVD vond dat de gezinsgrootte en geboorteplanning de keuze was van de ouders: “De verantwoordelijkheid voor het kindertal berust bij de ouders. Zij moeten in vrijheid kunnen beslissen over het gewenste aantal kinderen en geboorteregeling.” Wel moest er subsidie komen om voorlichting te geven over geboorteplanning.²⁹

In 1967 stond de sociale emancipatie van vrouwen nog in de kinderschoenen. Dit is ook te zien in de partijprogramma's; de enige vormen van vrouwenemancipatie die werden besproken zijn arbeidsgelateerd. D'66 wilde dat gehuwde vrouwen konden blijven werken en dat er gelijk salaris zou zijn voor mannen en vrouwen. Ook de PSP vond dat geslacht geen invloed mocht hebben op het salaris en de PvdA was het hiermee eens. CHU wilde dat de “tarieven van gehuwde vrouwen die buitenshuis werken” herzien werden.³⁰ De KVP beperkte zich tot de sociale zekerheid van alleenstaande werkende vrouwen, mits geestelijke waarden werden beschermd. De VVD wilde ook betere arbeidsvoorwaarden voor gehuwde vrouwen. Interessant is dus dat ook de christelijke partijen zoals KVP en CHU hier in mindere of meerdere mate achter stonden. Het idee van een betere positie voor zowel gehuwde als ongehuwde vrouwen op de werkvloer werd besproken in alle zuilen. Opvallend is dat deze standpunten niet werden gekoppeld aan de beperking van het aantal kinderen, waardoor het gemakkelijker voor vrouwen zou worden om buitenshuis te gaan werken.

Uit de partijprogramma's blijkt dat bij de verkiezingen van 1967 anticonceptie werd ingezet als middel voor bevolkingspolitiek en niet als emanciperend middel. Partijen die in 1967 voor de vergoeding van anticonceptie waren, D'66 en PSP, schaalden dit onder de kopjes ‘bevolkingspolitiek’ en ‘bevolkingsbeleid’. Andere partijen die iets schreven over anticonceptie, zoals de ARP en de VVD deden dit onder de kopjes ‘bevolkingsspreiding’ en ‘bevolkingspolitiek’. De KVP en CHU schaalden gezinsvorming onder het kopje ‘volksgezondheid’. Vrijwel alle partijen schreven iets over anticonceptiegebruik, de vergoeding ervan, of overheidssteun voor maatregelen ter bevordering van geboortebeperving. Er is dus een trend te zien die de in 1967 nog verzuilde partijen overstijgt, namelijk het idee dat voorlichting over geboorteregelingen moet worden voorzien door de overheid. Anticonceptie moest worden ingezet om de problematische bevolkingsgroei tegen te gaan en dit debat werd in de politiek gevoerd. Net als in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten verplaatste de discussie over anticonceptie zich van de privésfeer naar de publieke sfeer door de bevolkingsbeheersing-beweging.

Tussen de regels door leken de partijen de eigen verantwoordelijkheid van de ouders te benadrukken. Dit is een voorbeeld van het spanningsveld tussen publiek en privaat; aan de ene kant wilde de politieke partijen het aantal geboortes beperken door voorlichting over anticonceptie, aan de andere kant mochten ouders zelf bepalen of ze deze middelen wilden gebruiken en lag de keuze dus in de privésfeer. Voor de verkiezingen van 1967 werden anticonceptie en de vergoeding ervan, hoewel soms minimaal, in vrijwel elk partij-

programma besproken. Het was een publieke discussie geworden, mede door het motief van bevolkingsbeheersing. Steun voor geboorteregelingen kwamen niet alleen van liberale partijen zoals D'66 en de VVD, maar ook katholieke en protestantse/gereformeerde partijen.

Verkiezingen van 1971

Na de verkiezingen van 1967 werd er een coalitie gevormd tussen de christelijke KVP, ARP, CHU en liberale VVD. Er kwam meer aandacht voor de vergoeding van anticonceptie en de maatregelen die de overheid daarin kon treffen. Een andere kwestie die speelde bij de verkiezingen van 1971 was het debat over de legalisering van abortus. Vanaf 1969 werden er al meerdere abortusklinieken opgericht, maar abortus was nog illegaal. Mede door de seksuele revolutie en de veranderende opvattingen ten opzichte van het ongeboren leven, werd de vraag naar legale abortus prangend. De verkiezingsprogramma's van de christelijke partijen tonen aan dat hun standpunt over de acceptatie en vergoeding van anticonceptie werd beïnvloed door hun denkbeelden over abortus.

Qua vergoeding van anticonceptie waren de politieke partijen tijdens de verkiezingen van 1971 nog steeds verdeeld. Ten eerste waren er de partijen die sterk tegen het vergoeden van anticonceptie waren. De GPV, een gereformeerde partij, stelde duidelijk: “Voorlichting over en verstrekking van middelen tot geboortebeperving dienen noch door de overheid, noch door de ziekenfondsen bekostigd te worden.”³¹ Ook vond de GPV dat gemeenten de bevoegdheid moesten hebben om de verkoop van anticonceptie te verbieden. Partij Binding Rechts vond dat mensen zelf verantwoordelijk waren voor hun daden.³² Daarom moest het adoptiebeleid verbeterd worden, in plaats van het faciliteren van anticonceptie en abortus. De partijen die expliciet tegen de vergoeding van anticonceptie waren, wilden dat vrouwen in hun traditionele rol van moeder en huisvrouw bleven. De GPV schreef dat de taak van een moeder bij haar gezin lag, en dat de overheid jonge gehuwde vrouwen niet moest stimuleren om te werken. Binding Rechts had niets over vrouwen in het partijprogramma staan.

Aan de andere kant waren er ook partijen die anticonceptiegebruik laagdrempeliger wilden maken. D'66 wilde dat het gebruik van voorbehoedsmiddelen werd bevorderd door de overheid en dat anticonceptie goedkoper en via automaten te verkrijgen moest zijn.³³ De medische controle en adviezen over anticonceptie moesten worden opgenomen in het ziekenfondspakket. Hier is een verschuiving te zien ten opzichte van 1967, toen schreef D'66 anticonceptie te willen opnemen in het ziekenfonds, nu alleen nog het consult. Aan de andere kant wilde D'66 in 1967 dat anticonceptie alleen op recept te verkrijgen was, terwijl er in 1971 werd gesproken over vrije verkoop in automaten.

De PvdA vond dat er op scholen voorlichting moest komen over geboorteregeling. Verder moesten “alle anticonceptiemiddelen waarbij doktersbegeleiding nodig is in het ziekenfondspakket”.³⁴ Ook DS'70, een afsplitsing van de PvdA, wilde dat “anticonceptionele middelen en adviezen onder de verstrekkingen van de ziekenfondsverzekering wor-

Verkiezingsbijeenkomst van de confessionele partijen KVP, ARP en CHU in 1971.

den opgenomen”.³⁵ De gereformeerde ARP steunde ook anticonceptiegebruik door de kosten ervan op te nemen in het ziekenfondspakket.³⁶ De socialistische PSP pleitte voor seksuele voorlichting vanaf de kleuterschool, zodat de “kennis en beschikbaarheid van voorbehoedsmiddelen meisjes moesten beschermen tegen ongewenste zwangerschap”.³⁷ Partijen die in 1967 nog niets zeiden over de vergoeding van anticonceptie, zoals de PvdA en ARP, deden dat nu wel.

De partijen die voor de opname van anticonceptiemiddelen in het ziekenfonds waren, hadden in vergelijking met 1967 veel meer emanciperende waarden in hun partijprogramma. D’66 wilde bijscholing voor gehuwde vrouwen. Ook moesten er meer crèches komen en meer mogelijkheden tot parttimebanen. Daarnaast pleitte D’66 voor gelijke belastingdruk voor gehuwden en ongehuwden. De PvdA had een sectie genaamd ‘gelijkstelling van man en vrouw’, met daarin punten over bijscholing, kinderopvang en meer parttime mogelijkheden. Ook wilde ze gelijke arbeid en ontslagvoorwaarden. DS’70 dacht dat alleen gehuwde werkende vrouwen zouden profiteren wanneer de belastingvrijvoet omlaagging. PSP schreef dat de overheid maatregelen moest nemen, zoals kinderopvang, bijscholing en parttime werk, om vrouwen meer mogelijkheden te bieden op arbeid. PSP legde veel nadruk op het tegengaan van discriminatie naar vrouwen, zoals bij sollicitaties of ontslag bij huwelijk en zwangerschap.

Andere partijen vermeldten niet expliciet iets over de vergoeding van anticonceptie. De protestantse CHU en ARP en katholieke KVP brachten samen een partijprogramma uit. Hierin stelden ze “dat seksuele voorlichting en het gebruik van anticonceptionele middelen als normaal waren aanvaard, juist was te achten”.³⁸ De christelijke partijen vonden dat nieuwe normen en waarden steeds moesten worden getoetst aan het evangelie. Om abortussen tegen te gaan, was het van belang dat er meer voorlichting kwam en dat anticonceptiemiddelen gemakkelijker en ruimer voorhanden kwamen. Hoe ze anticonceptie beschikbaar wilden maken, lieten ze in het midden. In 1967 hadden deze partijen het nog vooral over voorlichting, terwijl ze nu pleitten voor een betere beschik-

baarheid van anticonceptie. Wat betreft emanciperende waarden beschreef het programma van de KVP, CHU en ARP dat er meer aandacht moest komen voor de her- en bijscholing van vrouwen en meisjes. Hoewel ze abortus alleen aanvaardbaar vonden wanneer er een medische indicatie was, vonden ze wel dat er betere voorzieningen moesten komen om vrouwen te begeleiden bij een ongewenste zwangerschap.

Het partijprogramma van de VVD was in lijn met hun liberale gedachtegoed: gehuwden en ongehuwden hadden allemaal recht op “het voorkomen of onderbreken van zwangerschap”.³⁹ Wel mochten artsen een ingreep als abortus of sterilisatie weigeren. De VVD vond dat de overheid verantwoordelijk was voor geboorteregeling in het kader van bevolkingspolitiek. Ze wilden dat gemeenten niet meer de autoriteit hadden om de verkrijgbaarheid van voorbehoedsmiddelen te beperken. In 1967 was de VVD nog vooral gericht op voorlichting over geboorteregeling, maar nu kwam de partij met concrete ideeën over de verkrijgbaarheid van anticonceptie.

De vergoeding van anticonceptie werd bij de verkiezingen van 1971 dus gesteund vanuit een mengelmoeis van motieven. Er waren veel partijen, meer dan in 1967, die zich uitlieten over de vergoeding van anticonceptie door het ziekenfonds, zowel positief als negatief. Het waren niet alleen liberale of socialistische partijen, maar ook christelijke partijen die zich positief uitspraken over de vergoeding van anticonceptie. Daarbij speelde de angst voor een groeiend aantal abortussen bij de CHU, ARP en KVP, waardoor zij voor een betere beschikbaarheid van anticonceptie pleitten. Maar ook bevolkingspolitiek speelde nog een rol. D’66 en ARP wilden allebei de opname van anticonceptiemiddelen in het ziekenfonds, maar plaatsten dit in hun partijprogramma in het onderdeel ‘bevolkingspolitiek’. DS’70 benoemde het onder ‘volksgezondheid’, net als de KVP, CHU en ARP in hun gezamenlijke programma. Slechts twee partijen schaalden de vergoeding van anticonceptie onder man/vrouw verhoudingen, namelijk de PvdA en PSP.

Uit de partijprogramma’s van 1971 is te concluderen dat deze over het algemeen meer emanciperend waren dan in 1967, omdat er ook aandacht was voor de gelijkstelling van man en vrouw. Toch lijkt dit nog niet van grote invloed te zijn op het debat over de vergoeding van anticonceptie. De meeste partijen schaalden de vergoeding van anticonceptie nog onder bevolkingspolitiek en volksgezondheid.

Instemming met vergoeding van anticonceptie in 1971

Na de verkiezing van 1971 werd een coalitie gevormd tussen de christelijke KVP, ARP en CHU, de liberale VVD en de socialistische DS’70. In het regeerakkoord stond dat “de medische controle [...] dient deel uit te maken van het ziekenfondspakket”.⁴⁰ Het doktersbezoek voor anticonceptiegebruik moest dus worden vergoed. Op 30 juni 1971 werden door de PSP Kamervragen gesteld over of anticonceptie gratis of goedkoper zou worden. De reactie van het kabinet was dat: “de verantwoordelijkheid voor de gezinsgrootte bij de ouders berust – in de komende kabinetsperiode bijzondere aandacht worden geschonken aan de voorlichting over ver- >>

antwoorde gezinsvorming, terwijl zal worden bevorderd dat de medische controle op het gebruik van bepaalde voorbehoedsmiddelen deel zal uitmaken van het ziekenfondspakket”.⁴¹ Er werd nog geen akkoord gegeven voor een vergoeding van anticonceptie zelf, slechts het consult.

Later in het jaar 1971 ging de regering uiteindelijk akkoord met het vergoeden van anticonceptie inclusief de pil, met uitzondering van het condoom en pessarium. Dit ging onder dwang van de Tweede Kamer. Alleen de SGP, GPV en een deel van de KVP waren tegen. De ARP, CHU, en het andere deel van de KVP waren dus voor. Dus niet alle christelijke partijen waren bij voorbaat tegen de vergoeding van anticonceptie. Wel waren ze tegen abortus om niet-medische redenen; de KVP, ARP en CHU wilden alleen abortus toestaan wanneer het de gezondheid van de vrouw in gevaar bracht. In de partijprogramma's werden geen uitslatingen gedaan over abortus bij slachtoffers van verkrachting. De SGP en GPV waren tegen alle abortussen. Deze verkiezingen lieten in ieder geval een splitsing tussen de christelijke partijen zien; sommige waren helemaal tegen anticonceptie en abortus, terwijl andere juist voor anticonceptie maar tegen abortus waren.

Partijprogramma's uit 1972

In 1972 viel de regering omdat DS'70 uit het kabinet stapte na een meningsverschil over de begroting van 1973. Er werden nieuwe verkiezingen gehouden. Inmiddels was anticonceptie opgenomen in het ziekenfondspakket, maar twee partijen wilden het tij nog keren. De gereformeerde GPV vond dat gemeenten weer de bevoegdheid moesten krijgen om anticonceptieverkoop te verbieden.⁴² De Rooms Katholieke Partij Nederland (RKPN), die was opgericht als protestpartij tegen de, op meerdere aspecten “te onzedelijk” geworden, KVP, schreef in het partijprogramma nog dat het “wegnemen van het voortplantingsvermogen bij man of vrouw zedelijk niet geoorloofd” was.⁴³

In de andere partijprogramma's stond bevolkingspolitiek weer centraal. D'66 en PvdA waren nog steeds voor het bevorderen van anticonceptiegebruik als onderdeel van bevolkingspolitiek. In de christelijke programma's stond expliciet

de wens om anticonceptie in te zetten om abortus te voorkomen. Het gezamenlijke programma van de ARP, CHU en KVP legde nadruk op het voorkomen van een ongewenste zwangerschap. Een ongewenste zwangerschap mocht alleen onderbroken worden wanneer “naar medisch-sociale indicatie het lichamelijk of geestelijk welzijn van de vrouw ernstig werd bedreigd”.⁴⁴ Dit standpunt was dus niet veranderd sinds 1971.

Conclusie

In de periode 1967-1972 werden anticonceptie en gezinsvorming niet alleen in de privésfeer besproken, maar ook in het politieke debat. Vast staat dat bevolkingspolitiek een grote rol heeft gespeeld in het debat over de vergoeding van anticonceptie, omdat vrijwel alle verkiezingsprogramma's in 1967, 1971 en 1972 de vergoeding van anticonceptie onder ‘bevolkingspolitiek’ plaatsten. De opvattingen van partijen veranderden door de jaren heen en er kwam steeds meer steun voor het vergoeden van anticonceptie. Opvallend genoeg was dit niet vanuit een emanciperend doel.

Uit de verkiezingen van 1971 en 1972, blijkt dat toen emancipatie en vrouwenrechten een grotere rol in de maatschappij gingen spelen, er maar twee partijen waren die de vergoeding van anticonceptie als een emanciperende actie zagen. Bij de grote christelijke partijen had vooral bevolkingspolitiek, maar ook het voorkomen van abortus invloed op hun standpunt over de vergoeding van anticonceptie. In deze verkiezingen stond bevolkingspolitiek en bescherming tegen ongewenste zwangerschap centraal, en niet de autonomie en keuzevrijheid van de vrouw. De meeste voorstanders van vergoede anticonceptie wilden dit dus niet om de sociale en maatschappelijke positie van vrouwen te verbeteren.

Bevolkingspolitiek heeft zonder meer bijgedragen aan de instemming met het opnemen van anticonceptie in het ziekenfonds in 1971. Waarschijnlijk stonden Nederlandse vrouwen, net als Engelse en Amerikaanse vrouwen, positief tegenover bevolkingspolitiek, omdat het anticonceptie van de privésfeer naar de publieke sfeer bracht. Daarmee bezorgde bevolkingspolitiek in de casus van vergoede anticonceptie

De beëdiging van Kabinet Biesheuvel door koningin Juliana bij Huis ten Bosch in Den Haag. Dit was het kabinet dat uiteindelijk instemde met het vergoeden van anticonceptie.

Dolle Mina protest in Den Haag tegen de geboortebepelingsregelingen van de Rooms Katholieke kerk.

veel vrouwen autonomie en keuzevrijheid. Voor de keuzevrijheid bij abortus moesten vrouwen nog wachten tot abortus in 1984 legaal werd. ///

Noten:

- ¹ VVD, D66, CDA, ChristenUnie, *Coalitieakkoord 2021-2025: Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst* (15 december 2021) Geraadpleegd op 11 september 2022: <https://www.parlement.com/9291000/d/pdfs/coalitieakkoord-2021-2025.pdf>, 35.
- ² Attje Kuiken, Kamerlid Partij van de Arbeid, *Motie van het lid Kuiken over anticonceptie opnemen in het basispakket* (25 februari 2021) Geraadpleegd op 11 september 2022: <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2021Z03810&did=2021D08312>.
- ³ Bureau Clara Wichmann zet zich in voor een betere maatschappelijke en juridische positie voor vrouwen. DeGoedeZaak is een stichting die zich inzet voor een progressievere Nederland.
- ⁴ Rb. Den Haag 6 oktober 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:10737.
- ⁵ E. Rensman, *De Pil in Nederland: Een Mentaliteitsgeschiedenis* (Amsterdam 2006) 99.
- ⁶ B. Hartmann, 'Population Control I: Birth of an Ideology', *International Journal of Health Services* 27 (1997) 523-540, aldaar 523.
- ⁷ L.V. Marks, *Sexual Chemistry: a History of the Contraceptive Pill* (New Haven en Londen 2001) 259.
- ⁸ L. Gordon, *The Moral Property of Women: A History of Birth Control Politics in America* (Urbana en Chicago 2002) 288.
- ⁹ B. Bailey, 'Prescribing the Pill: Politics, Culture, and the Sexual Revolution in America's Heartland', *Journal of Social History* 30 (1997) 827-856, aldaar 828.
- ¹⁰ G. Burns, *The Moral Veto: Framing Contraception, Abortion, and Cultural Pluralism in the United States* (Cambridge 2005) 87.
- ¹¹ H. Cook, *The Long Sexual Revolution: English Women, Sex, and Contraception 1800-1975* (Oxford 2004) 308.
- ¹² Gordon, *Moral Property of Women*, 289.
- ¹³ A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Haarlem 1990) 56.
- ¹⁴ G. Hekma, 'De klemmen van de lust: De ontwikkeling van het plezier sinds de seksuele revolutie', *Etnofoor* 7 (1994) 5-23, aldaar 5.

- ¹⁵ Hekma, 'De klemmen van de lust', 5.
- ¹⁶ P. Schnabel, 'Het Verlies van de Seksuele Onschuld', *Amsterdams Sociaalwetenschappelijk Tijdschrift* 17 (1990) 11-50, aldaar 23.
- ¹⁷ Schnabel, 'Het Verlies van de Seksuele Onschuld', 23.
- ¹⁸ Schnabel, 'Het Verlies van de Seksuele Onschuld', 22.
- ¹⁹ J.C. Kennedy, *Een beknopte geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2020) 353.
- ²⁰ H. Righart, *De Eindeloze Jaren Zestig: Geschiedenis van een Generatieconflict* (Amsterdam 2006) 63.
- ²¹ Kennedy, *Een beknopte geschiedenis van Nederland*, 355.
- ²² Rensman, *De Pil in Nederland*, 72.
- ²³ ARP, 'Program van Actie' 1967-1971 (1967) <https://dnpprepo.ub.rug.nl/229/7/ARP%20Program%20van%20Actie%201967.pdf>, 26.
- ²⁴ SGP, 'Verkiezingsprogramma der Staatk. Geref. Partij' (1967) <https://dnpprepo.ub.rug.nl/176/7/SGP%20Verkiezingsprogramma%201967.pdf>, 262.
- ²⁵ CHU, 'Verkiezingsmanifest 1967' (1967) <https://dnpprepo.ub.rug.nl/227/1/Verkiezingsprogramma%20CHU%201967.pdf>, 5.
- ²⁶ KVP, 'Dit wil de KVP' (1967) <https://dnpprepo.ub.rug.nl/360/15/Dit%20wil%20de%20KVP%20-%20Verkiezingsfolder%201967.pdf>.
- ²⁷ PSP, 'PSP Programma 1967-1971', 18.
- ²⁸ PvdA, 'Verkiezingsprogramma 1967 van de Partij van de Arbeid' (1967) <https://dnpprepo.ub.rug.nl/214/2/Verkiezingsprogramma%20PvdA%201967%20%282%29.pdf>.
- ²⁹ VVD, 'Verkiezingsprogramma 1967' (1967) <https://dnpprepo.ub.rug.nl/48/1/Verkiezingsprogramma%20VVD%201967.pdf>.
- ³⁰ CHU, 'Verkiezingsmanifest 1967', 8.
- ³¹ GPV, 'Balans van Nederland 1971' (1971) <https://dnpprepo.ub.rug.nl/201/7/GPV%20Verkiezingsmanifest%201971.pdf>, 11.
- ³² Binding Rechts, 'Programma voor de verkiezing van de leden van de 2e Kamer op 28 april 1971' (1971) <https://dnpprepo.ub.rug.nl/11088/1/Binding-Rechts%20-%20Verkiezingsprogramma%201971.pdf>.
- ³³ D'66, 'Beleidsplan D'66: Schets voor een regeringsbeleid in de periode 1971-1975' (1971) <https://dnpprepo.ub.rug.nl/203/7/D66%20Beleidsplan%201971-1975.pdf>, 52.
- ³⁴ PvdA, 'Verkiezingsprogramma 1971-1975' (1971) <https://dnpprepo.ub.rug.nl/193/9/Verkiezingsprogramma%20PvdA%201971.pdf>.
- ³⁵ DS'70, 'Verkiezingsprogramma 1971' (1971) <https://dnpprepo.ub.rug.nl/202/1/ds7071.pdf>, 3.
- ³⁶ ARP, 'Program van actie 1971-1975' (1971) <https://dnpprepo.ub.rug.nl/208/19/Program%20van%20Actie%20ARP%201971.pdf>, 60.
- ³⁷ PSP, 'Werkprogramma '71-'75' (1971) <https://dnpprepo.ub.rug.nl/191/13/PSP%20Werkprogramma%2071-75.pdf>, 47.
- ³⁸ CHU, KVP en ARP, 'Gemeenschappelijk Urgentie Programma 1971-1975' (1971) <https://dnpprepo.ub.rug.nl/207/13/CHU%20KVP%20ARP%20Urgentieprogramma%201971-1975.pdf>, 3.
- ³⁹ VVD, 'Liberalen op nieuwe wegen' (1971) <https://dnpprepo.ub.rug.nl/49/1/Verkiezingsprogramma%20VVD%201971.pdf>, 11.
- ⁴⁰ Informateur Piet Steenkamp, 'Regeerakkoord' (18 juni 1971) <https://www.parlement.com/9291000/d/pdfs/bijlageregeerak71.pdf>, 28.
- ⁴¹ Minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne Louis Stuyt, 'Antwoord' (2 augustus 1971) https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/1971/0000222522/1/pdf/SGD_1971_0000496.pdf.
- ⁴² GPV, 'De weg uit de chaos' (1972) <https://dnpprepo.ub.rug.nl/488/1/Verkiezingsmanifest%20GPV%201972.pdf>, 5.
- ⁴³ RKPN, 'Partijprogramma' (1972) <https://dnpprepo.ub.rug.nl/189/1/rkpn72.pdf>, 109.
- ⁴⁴ D'66 PvdA en PPR, 'Keerpunt 1972: Regeerakkoord van de Progressieve Drie' (1972) <https://dnpprepo.ub.rug.nl/518/19/Keerpunt%201972%20-%20Regeerakkoord%20van%20de%20progressieve%20drie.pdf>, 30.

Marissa Aarts (1997) studeerde Amerikanistiek en Geschiedenis aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Ze is nu werkzaam in het voortgezet onderwijs als eerstegraads docent Engels en Geschiedenis.

Contact: marissaaarts@hotmail.com